

Tartalom

XLVII. ÉVFOLYAM, 12. SZÁM

1993. DECEMBER

ÁGH ISTVÁN: Szőlő; Alkalmi őszi ének	3
SZEPESI ATTILA: A sátán szavai	5
LÁSZLÓFFY ALADÁR: A tiltott-túrt-tanácsolt idejéből; Isa pur; Földrengés	7
SÁRÁNDI JÓZSEF: Adventi kérdések	9
UTASSY JÓZSEF: Hamis nap	10
SZONDI GYÖRGY: Csak a bocsánat mindig?; Korom, pernye, üszök; Karácsonyi pillangó	12
KISS ANNA: A domb	14

MOST – PUNTE – HÍD

KISS GY. CSABA: Horvát összeállításunk elé	16
ANTUN MIHANOVIĆ: Horvát szülőháza (Csordás Gábor fordítása)	18
ANTUN GUSTAV MATOŠ: Szép hazánk (Bojtár B. Endre fordítása)	20
ŠANDOR KSAVER GJALSKI: Önéletrajzi feljegyzések... (Lőkös István fordítása)	24
MIROSLAV KRLEŽA: Naplójegyzetek (Ács Károly fordítása); Levél Kaproncáról (Szeli István fordítása)	24
VLADO GOTOVAC: Az igazság túl sokat kíván Európától (Sokcevitcs Dénes fordítása)	26

ANTUN GUSTAV MATOŠ: A szent királynál	33
DOBRIŠA CESARIĆ: Szlavónia; Félálom	33
TIN UJEVIĆ: Szép asszonynevek	34
MARIN FRANIČEVIĆ: Hamvadó nyár	35
SLAVKO MIHALIĆ: Éji dal; Régi ária	35
ANTE STAMAC: Feledd, feledd...	37
DARKO SUVIN: Árnyak	37
DUBRAVKA ORAIĆ: Kis templom; Új államok (Cseh Károly fordításai)	38
LŐKÖS ISTVÁN: Hungaro-croatica – croato-hungarica ...	40
WACŁAW FELCZAK : Lengyel közvetítés az 1848–49-es horvát–magyar konfliktusban (Bodor Endre fordítása)	44
KISS GY. CSABA: Tavaszi bolyongás az Ádrián (Úti jegy- zetek)	54
Életrajzi jegyzetek	59

TANULMÁNY

VEKERDI LÁSZLÓ: Németh László élete levelekben (1914–1948)	61
MONOSTORI IMRE: A „zsidókérdés”-ről – többfélekép- pen (Megjegyzések [és kiegészítések] három könyv- höz)	71
POMOGÁTS BÉLA: Szárszó előtt és után	85

Szerkesztői asztal a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

ZSÖGÖDI NAGY IMRE rajzai a Csíki Székely Múzeumban
őrzött hagyatékból a 9., 17., 39., 60., és a 96. oldalon

DIÁK-MELLÉKLET

LEVENDEL JÚLIA: Az ember közben villanszerelő
(Karinthy Frigyesről)

ÁGH ISTVÁN

Szóló

*Tán valami tündér
járt az éjszaka
jártában a hegyet
összecsókolta
csókja ízét fényét fűrtbe foglalta
bárki leszakítja megcsókolhassa
itt hagyta az égen túli tiszta bájt
rabul ejt az érett rizling muskotály
juh fark veltelíni
furmint cardinal
bőve büszkesége
csöndes bakator
mit a kurucvére
azonmód kínál
briliáns a szemnek
nem ízlelt a száj
ennél éde
sebbet
sehol
semmi
kor*

Alkalmi őszi ének

*Elmúlt évek, jövőendő évadok
jelenideje, születésnapok,
s minden időben megszokott,
mégis szokatlan évszakok
közhelyei, stílussá avatott
jövés, menés, válásból elmúlás:
mintha egy halott anyából való
csecsemő sírna föl, a földgolyó,
kihült egekre, s úgy pattanna ki
a semmiből a bimbó-valaki,
hogy könnyeitől rögtön élni kezd
virágtól csillag, mennybolttól a kert.*

*Fecskék mennek, hát jönnek vadludak,
sose az ami, amit épp mutat,
nem az a csöndes melankólia,
hogy a levélnek el kell hullnia,
nem is az fáj, mint éjszaka a fog,
s ha a gyomor az álmon átsajog,
s a félúton túl még túlibb csömört
sújt az elévült arcra a tükör,
rosszabb a rosszban, ami kifogyott,
az elközömbösült hasonlatok,
a kapcsolódó kéz, a tiszta szem,
ki szemtől szembe egymásnak üzen,
s a fül meghallja azt a suhanást,
melyet öröktől suhognak a fák,
és szerveimhez társult szellemem,
akár az Isten, társalog velem.*

SZEPESI ATTILA

A sátán szavai

Gyűljetek csak fiaim, csemetéim,
sokasodjatok.
Ti arc nélküliek,
tekintet és sugallat nélküliek,
ábránd nélküliek,
ágyútöltekeknek valók.
Éj holdkóros lidércei,
félálomi rémek,
bőszek és bávák,
sértettek, bőfögők, kimosdottan is piszkosak,
vámprifogú álszüzecskek és nyájas hiénapofák,
hisztérikusán föl-le masírozók.
Kannibál humanisták, konzervzenében reklámfőnökök,
órabéres próféták,
Isten lelencei,
nyakkendős csatornatöltekek,
lélek- és látomáskufárok.
Legyen tiétek ez az elszabadult planéta,
a gazdátlan glóbusz,
tudás kóklerei,
a naprendszer harmadik bolygója:
a hajdan zöld vadon,
liget és tenger.
Hegyélen a szélzúgás,
a lombok terebélye meg a verőfény,
tücsökszó.
A hemzsező tenyészet,
halak nyüzsgése, robajló szárnyaké, patáké.
A föld gyomrában fortyogó olaj,
a kristály drágakő,
az elszabadult energia:
tűzvész, atommáglya, lézersugár.
Rabló és ragadozó falkanépem,
áradj el a pusztaságon,
pakold ki a föld méhét, a zajló vizeket,
a szárnyakat horzsoló levegőt.
Rejtőzz a harsány jelszavak mögé,
a tömjénfüst mögé, mint jótevő,
a csodavárók emberforma álcája mögé,
a futurológusok felelőtlen fecsegése mögé,
te falánk dögevő, haladás papja,

kivésző regékkel és dallamokkal töltekező bolond.
 Tagadd meg a dadogó szentet, az őrző királyt,
 a mesterembert és a csörgősipkás habókost.
 Hirdesd: dúlásod teremtés,
 rablásod ajándékozás,
 ha gyilkolsz, te vagy az életadó,
 s a gazda jogán törvénykezel minden orzott birtokon,
 feldúlt templomon, temetőn.
 Uralkodj a szertebúzló szeméten,
 ragadd el a rózsza és kereszt jelét,
 holdsarlót, napkorongot, csillagot.
 Te országolj alatta,
 te ítélkezz,
 te olvass jövőt a messi zodiákuson.
 Tömegléleké tömbösülj,
 zabálj és szellents szavakat,
 kiégtek úgyis a hajdan fénylő igék,
 poéták révült dalai,
 kerge igricek lantpengetése.
 Árucikk lett a bölcssek lázbeteg tanítása,
 húnnyó zsarátnok,
 vásári limlom, piaci portéka,
 a teremtéshez nincsen köze többé:
 csak imamalom kopogása, unott verkliszó
 valami régmúlt édenről, ami sohase volt.
 Bújj hullafoltos vigyorod mögé
 és iramodj előre,
 csak semmi aggály, köldöknézés, hőkölés,
 gyerünk:
 tiéd a harc és dáridó,
 minden megerőszakolt álom és elkapart csecsemő,
 farsangi füst és részeg handabanda,
 országhatár, kiveret fogsor,
 kivésző nép és anyanyelv.
 Tiéd a holnap,
 tiéd a tegnap,
 tiéd a birtok,
 tiéd a hatalom,
 tiéd a törvény,
 tiéd az ország.
 Tiéd ez a vérző és depressziós planéta.

LÁSZLÓFFY ALADÁR

A tiltott-türt-tanácsolt idejéből

Klárinak

*Megjött a könyv – úgy hordoztad fejedben,
mint Erasmus a svájci utakon
öszvérháton zsákban keresztbevetve,
a málbák azért ne nyomják agyon*

*a ritka nyomtatványt Itáliából,
mit meg se becsül barbár északi
honában senki, amíg ki nem lábal
a neandertháli télből valaki.*

*Hány bíbor tél és fekete levessel
lehűtött, leforrázott hangulat!
Most már hogy vége, rossz emléket vess el,*

*se örömöket, se haragjukat –
a könyvbe csak a szellemük került.
S azt – leprévelt virágként – sikerült!*

Isa pur

*Szentbenedek
Bonchida
Koronka
Egeres
Aranyosmedgyes
Rom-kastélyok:
szülőföldem
megtört csontozatja
Torockószentgyörgy
Ikavára
Sebesvár
Csicsó
Almás*

*Kő még maradt a
könyvek mind elégték
Székelytámad
Székelybánja
A kő nem butább
a könyvnél ha megszólalhat
A hamu az élet sója
Bálványos
Déva
Külön megöregedve
Ádám és Eva*

Földrengés

Földrengés volt, vagy csak egy kamra
hártyányi fala tört tovább?
Én vigyázok jobban magamra,
vagy most már az egész világ?

Egy történelem dübe tombol
vagy Sámson? kit vakít a kín
s tapos, rúg ki a mellkasomból
kiábrándult Vezúvjain?

Honnan is nézzem? innen? onnan?
Tört pillanatra tört csupán,
egy megrepedt tojásbél ívéén
csúszott meg ez a délután?

S itt legbelül, vagy fényes délben
megrendült, rengett kinn a ház?
Azt látom: most is, mint a szélben
hintázik a diófaág,

de percekgig semmit se láttam...
Lehet a láva neve szív
s nem ő készül a vakvilágba,
hanem épp mindent visszaszív:

minden kis borzongás és bánat,
rejtetten-mély inger alatt
a felszínen horpadás támad,
majd repedés, és beszakad.

Úgy szakadok vissza magamba,
mintha fáradt Pompéj felett
egy még nyüzsgő, de már csak bamba
kort elnyel az emlékezet:

én akartalak, ezt is, azt is,
s ha én elalszom, te se légy.
Küldtelek, de a reneszánszig
nem jutottál el... Semmiség!

SÁRÁNDI JÓZSEF

Adventi kérdések

*Régen ha kinn esett
szívem hava is hullott
helyben görgő kövekre.
Rajtam vajon mi múltott?*

*Elittam sok-sok szeretnivalót
– gyötört sivatagi szomj –
s a nemlét csapóajtájánál
úrrá lettem nyomoromon.*

*Az Időnek most mintha
boldog értelme lenne,
Isten a szent napon
lesújt Betlehemre...?*

Leányvár, 1992. XII. 18.

UTASSY JÓZSEF

Hamis nap

Részeg rovarok a fényben,
virrasztó lámpám búvöletében,
vélik,
megtalálták a Napot,
hódolnak neki hetvenhét körrel,
már vonzza őket a viaszosvászon,
potyognak asztalomra sorban,
szánom őket,
szánom,
hevernek hanyatt szanaszéjjel,
mint lakodalmak részegei,
szárnyuk béna,
potrohuk bársony,

lámpám,
a hamis napot leoltom,
hogy mindenik
lásson.

Jaj, mert magam is,
apró legényke,
hányszor de hányszor
taszítódtam az álnok fénybe,
és most,
ahogy újra gyermek lennék,
szájba ver durván a legszebb emlék,
ellök az idő asztalától,
ellök:
hiszen én voltam a rajtanácselnök,
harminckét gyerkőc
gondja bújt
szívemhöz.

És boldog voltam
igen,
boldog és boldog,
lobogtattam a beentalót,
az engedélyt a Balatonhoz,

csókolgattam a térképen
ama tintakék foltot,
boldog voltam,
igen,
boldog és boldog!

Ám
Egerben eltérítettek,
letagadták az egyszeregyet,
hiába dicsért kísérom
egekig,
ők letagadták
a csillagos eget is,

ragyogták felém:

vár rám egy kastély,
parkerdő,
halastó,
s egy virágzó kolhoz.

(Dolgozz,
kis úttörő,
tied lesz a jövő,
csak dolgozz,
dolgozz!)

Tóalmás,
hagymaföld,
laboda
meg paréj,

ötvenegy,
szószegés,
rossz álom,
fanyar éj.

SZONDI GYÖRGY

Csak a bocsánat mindig?

Levél U. J.-nak

*Sarkosan, elvágólag
Nagy László-metrumok, kockás füzet, öl;
ki tudta akkor, hogy nálad is öl
a kór majd, elvág utólag
mindent,
nem
– tékozold mennyre szitkaid, Jóska!*

Villanófényben az elragadás.

*Kummogó nevetés, gyógyszer, kis korty,
karoló s háritó kéz: te drága, no
tiltja az orvos.
A jajt is?, a tiport
hónapokat, a torpanó
kedvet mért nem? Hasztalan már a szigor most:
lázadsz szomorún.*

*Magamról szólok már, Jóska. Derűm
oda.
Mégis-derűdet kérem – nekem egy tünde rím
se jut, vagy ha: szókaloda.
Mindegy. Tüzed, lobogód.*

*Honnan a zendülő irgalom benned?
Magamról szólok már, dudva kiver.
Kockás füzet, öl, karolás, lobogó tűz, dadogás.
Elvágólag a metrum, a kór – nem.*

*Vakogok bele.
Belevakogok, Jóska.*

Korom, pernye, üszök

*Űrgalamb emlőjén műpoloska.
Robotangyalok
tonnaszám szórnak
hamut fejünkre.*

De mi már sehol se vagyunk.

Karácsonyi pillangó

*Beszállt az éj, földre vackolt
komor arany halleluja
csöndben zizeg a félszeg illat
betlehem-i jászol pirkad
cirmos papír áhít, buja
szunnyad, fél som, vackor
rebben a szárny, verejtékcsepp
csirip, csörömp, jaj, szép
ékes születése még szebb
szakadozott feketeség
piheg, piheg*

se gyertya se tűlevél se

pillangó

KISS ANNA

A domb

Üres dombbá,
puszta helyé,
mily sötét szél
hordta egybe,
gyolcs ruhám
forgatva rajtam,
hogy kerültem
én e helyre?

Mily világos
szél, hatalmas
szándék volt az,
hogy magától
nőtt az álmodó
világból,
s nő tovább?
Mivégre van?

Hogy kísértet-
szelek járnak,
ruhám elejét
cibálják,
árnyat másik árny
kioltson,
halványulják
itt a gyolcson.

Magamról se
tudva már, hol
ülök mormolván
magamban,
kiktől nyilván
elmaradtam,
szólongatnak,
hívják-é?

Élek-é? S ha
már nem élek,
volnék, mint
afféle lélek,
üres dombon,
puszta helyen
lélekké ki
tanít lennem?

Mint mikor
zsinórok zúgnak,
világos
ernyőink húznak
nagyrafújt
felhőkekel messze,
fel-felimbolygó
vizekre,

világos ernyőink
rése
látja, amit
nekem kéne,
a dombot kerülő
árnyat,
karón a
lókoponyákat,

látomást sodorva
lassan,
mintha lassú
félálomban
álmodnám
hibátlan eggyé
életemmel
életemmé.

*

Hogy a szent
Urá! hegyen túl
ujjam alatt
ébred egy húr,
ingó-lengő
pénzeimmel
elfödött vén
homlokomról

vagyok, ki
valamit mível,
szent Urá! hegyen túl
holdak,
ezüst pénzeim
inognak
még a rén
szarváról is.

*

Még a holdat
kérlelem, de
helyén már
halálos penge,
az ő népük,
az én népem,
világon átút a
vérem,

látja a
hiúz-szem, látja,
változik,
hattyú hívása,
horpadt, arany
csészék fejtől,
sátoros gyolcs
lobbanása.

Horpadt, arany
csészék fejtől,
hallik a
doromb zúgása,
idegen asszonyok
ajkán
első ideink
múlása.

*

És lobog
másféle tábor,
hol az örök
szél világol,
tágasság a
föld, a lélek,
változatlan
és tömérdek,

hol robajlik,
egymást éri,
nép a népet
nem kíméli,
kapaszkodom a
világba,
vén fejedelem
ujjába.

Ollóm, sötétköves
töröm,
most kell a
nyereghez nőnöm,
apám mögött
e világon
a halállal
jegyben járnom.

Jegykendőn át
holdat néznem,
mérget kóstolnom
a mézben,
anyám mögött
e világon
a halállal
jegyben járnom.

*

És megint a
húz-szemek,
fürkészik a
lassú eget,
a földön vonuló
égből
süvöltő, üres
kengyelek,

bomolt pótyából
a gyermek
menekül tenyéren-
térden,
szentséges lány-
hasadékát
látni a
felhősötétben!

Hallja a dorombot,
hallja,
lovát az
Etilnek hajtja,
s csak a dúlás,
csak a holtak,
hallja a dorombot,
hallja.

S csak a dúlás,
csak a holtak,
hajkarika-napok,
holdak,
mosógődrök
bólyagosra
fúvódott libegő
gyolcsa.

Hallja a dorombot,
hallja,
figyelmezteti a
bajra,
de csak az üres
kengyelek,
elbányt, arany
orsófejek.

*

Üres dombbá,
puszta helyé,
mily sötét szél
hordta egybe,
gyolcs ruhám
forgatva rajtam,
hogy kerültem
én e helyre?

Mily világos
szél, hatalmas
szándék volt az,
hogy magától
nőtt az álmodó
világból,
s nő tovább?
Mivégre van?

Hogy kísértet-
szelek járnak,
ruhám elejét
cibálják,
árnyat másik árny
kioltson,
halványuljék
itt a gyolcsan.

Magamról se
tudva már, hol
ülök mormolván
magamban,
kiktől nyilván
elmaradtam,
szólongatnak,
hívják-é?

Élek-é? S ha
már nem élek,
volnék, mint
afféle lélek,
üres dombon,
puszta helyen
lélekké ki
tanít lennem?

Mint mikor
zsinórok zúgnak,
világos
ernyőink húznak
nagyrafújít
felhőkkel messze,
fel-felimbolygó
vizekre,

világos ernyőink
rése
látja, amit
nekem kéne,
a dombot kerülő
árnyat,
karón a
lókoponyákat,

látomást sodorva
lassan,
mintha lassú
félálomban
álmodnám
hibátlan eggyé
életemmel
életemmé.

M O S T - P U N T E - H Í D

Horvát összeállításunk elé

Horvátország a borzalmas délszláv háború képeivel jelent meg újra előttünk. És mintha alig ismert föld volna, a tudósítások, a beszámolók hemzsegték a pontatlanságoktól, különösen a történelmi háttér megfestésében lehetett némelykor bántó tudatlanságot találni. Persze visszakérdezhetik: honnan szerezhetett volna ismereteket az újságíró, amikor hiányoznak a kézikönyvek, nincs történelmi összefoglaló a horvát nép történetéről, az irodalmi antológiákban és összefoglaló áttekintésekben az egységesen festett „jugoszláv” tablón gyakran alig lehetett kivenni a horvát színeket.

Pedig nyolc évszázad társországi együttélése mindenképpen olyan tény, amely múltunk – közös múltunk – eltagadhatatlan része. Mi itt, a Dráva északi oldalán hajlamosak vagyunk megfedkezni arról, hogy a történelmi királyságot egészen pontosan Magyar–Horvát Királyságnak helyes neveznünk. A horvát szemléletben pedig mintha túlságosan meghatározó volna az illírismus korának negatív magyarságképe, annak a nemzeti mitológiának a következménye, amely az egységes délszláv nemzet vízióját állította szembe a közös királyság korabeli valóságával. Mintha nem tudnánk szabadulni az 1848-as konfliktus tragikus panorámájától. Ami részben érthető, hiszen ennek az összeütközésnek a lenyomata – a tankönyvek, a néptanítók, írók és költők nyomán – mélyen belevésődött a történelmi emlékezetbe; de nem így volt-e osztrák–magyar vagy osztrák–horvát viszonylatban?, s nem hiszem, hogy ma Ausztriában egy magyarnak vagy egy horvátnak Zrínyi és Frangepán jutna elsőül eszébe.

Turistáink tízezerrel – ha nem százezerrel – jártak az elmúlt évtizedekben a horvát tengerparton, s többségüknek fogalma sem volt arról, hogy milyen, világirodalmi mércével mérve sem jelentéktelen, nagyszerű irodalom virágzott e tájakon, horvát nyelven a reneszánsz és a barokk korban. A horvát irodalomban elkalandozó olvasó könnyen jut olyan sommázó megfogalmazáshoz, amelyet a magyarról szoktunk mondani: kis nép – nagy irodalom. Olyan életműveket hívhatunk ehhez tanulságul, mint a két nagy raguzaiét, a XVI. századból a vígjátékíró Marin Držićét, a XVII. századból a barokk jeles összegzőjének, Ivan Gundulićnak epikus költeményeit, vagy nagyot ugorva az időben, századunk elejéről Antun Gustav Matošét, aki új utat szabott a horvát költészetnek, nem utolsósorban pedig azét a Miroslav Krležáét, akit nálunk is jól ismernek, és akinek előkelő hely jut Közép-Európa irodalmi panteonjában is.

Sok az adósságunk a horvát szellemi élettel szemben. Feledésbe merült sokszázados gazdag kapcsolatainknak számos részlete, az évtizedekkel ezelőtti kutatómunkának alig vannak folytatói. A magyarországi történelmi-irodalomtörténeti kutatásokban az utóbbi évtizedekben majdnem teljesen fehér foltta vált Horvátország. Ha elgondolom, Lengyelországban sorra jelentek meg az elmúlt években a Litvániával, a litván–lengyel kapcsolatokkal, a litván kultúrával foglalkozó művek, rövidebb-hosszabb tanulmányok, pedig a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság jóval rövidebb ideig tartó együtt-élést jelentett.

Hogy mennyi rokonság, hasonlóság van irodalmaink között, arról a régebbi és újabb korok műveit tallózva egykönnyen meggyőződhetünk. Megtaláljuk például azt az önostorozó, fájdalmas hangot, amely a tragikus nemzeti önszemléletet fejezi ki, *Kivándorló* című versében írja Matoš: „A perc is átkozott legyen, / hogy horvátnak születtem”.

Amikor a válogatást készítettük, tudtuk jól, adósságaink törlesztéséhez szerény hozzájárulás csupán ez az összeállítás. Figyelemfölvívónak szánjuk ezért, kezdeményezésnek, melynek – reményeink szerint – lesz folytatása. Ne feledjük el, annak idején, ötven-hatvan esztendeje, a magyar szellemi életnek olyan jeles képviselői figyeltek föl Krležára, mint Németh László és Fejtő Ferenc.

A nálunk használatban lévő 6. osztályos történelemtankönyv a magyar-horvát dinasztikus kapcsolatok kezdetét úgy kommentálja, hogy Szent László, majd Könyves Kálmán *megbódította* Horvátországot. Lehet, hogy Horvátországban van olyan tankönyv vagy magyarázat, amely ezzel kapcsolatban a magyar *elnyomás* kezdetéről beszél. A nemzeti mitológiák ködfüggönyén átnézve tudjuk, hogy visszavetített, egyszerűsítő magyarázatokról van szó. Volt olyan mítosz is, amely Könyves Kálmán horvát királlyá koronázását szövetségként interpretálja (hiszen a tizenkét horvát nemzetség megválasztotta királynak). A mítoszokban mindig van némi igazság, s talán századunk végén megengedhetjük magunknak, hogy válasszunk közülük. Úgy gondolom, a ma horvátjának és magyarjának az egyezségről, a szövetségről szóló mítoszt kell választania, és természetesen nem mások ellenében, hanem a közös Közép-Európaért. Ha pedig valaki hódítani kíván, akkor hódítson magának a szomszéd kultúrájából, a maga gazdagítására.

Kiss Gy. Eszka

ANTUN MIHANOVIĆ

Horvát szülőhaza

*Szülőföldünk, szép vidékünk,
Drága otthon, hősi rög, te,
Ósi dicső örökségünk,
Szent maradj már mindörökre!
Drága vagy, ha hír virágoz,
Drága nékünk, mert egyetlen,
Kedves ott is, hol lapályos,
Kedves ott, hol égbe szökken!*

*Derűs homlok, derűs kékség,
Langy éjszakák, langy kebelek.
Héu nyarakban héu serénység,
Csilló csermely, csilló szemek:
Piros orcák, piros borok,
Hegyek orma, vállak orma,
Mennykő ropog, csípő ropog,
Szülőházánk ilyenforma!*

*Sarló szisszen, leng a kasza,
Tarlón vének hajladoznak,
Szekér zörög liszttel haza,
A menyecske pihen, szoptat:
Barom legel, kúrtszó riad,
Hej, zсібongás kél az éjben,
Tűz köré gyűl ifjú meg agg; –
Szülőházánk ilyen éppen!*

*Tűz homályból szétsugárzik,
Hinti fényét víg mezőknek,
Szirtek között visszhang játszik,
Tambura szól szeretőknek:
Kóló fúrge kóló kerül
Körbe minden balmot, völgyet,
Ifja ropja köröskörül; –
Testvér, ez a szülőfölded!*

Una habját köd belepte?
Miéink e gyászos jajok?
Ki hí halált ily epedve?
Szabadok ők, avagy rabok?
„Hadra, testvér, hadra, bajnok.
Lóra huszár, rajta talpas,
Fogd a puskát, kösd a kardot,
A mi hadunk diadalmas!”

Zúg a vihar, oszlik a köd, –
Hajnal hasad, éj ellebben, –
Múlik a bú, öröm röpköd, –
Üdv, szabadság, – hull az ellen!
Gyászló anya, immár vigadj,
Hősi módon, horvát módra
Halt megannyi derék fiad,
Szülőföldért vérit ontva!

Sebes Száva vize, áradj,
Erőd győzze le a Dunát,
Zúgva híreld a világnak:
Szereti a horvát bonát,
Míg földjét nap heve szítja,
Míg viharban tölgye ropog,
Míg holtjait hant borítja,
Míg eleven szíve dobog!

CSORDÁS GÁBOR fordítása

ANTUN GUSTAV MATOŠ

Szép hazánk

Nem messze attól a helységtől, amit rövidesen a Vraz-megemlékezés alkalmából fogunk felkeresni, Klanjacban – Vraz szülőhelye, Cerovec mellett tehát – az illír plejád egy másik költőjének emlékművét avatják holnap. Pedig – akárcsak Kvaternik és Šenoa – Mihanović is zágrábi volt, s megérdemelte egy mementót ebben a városban, a Harmicán, ahol született; ám eme apoteózis rendezői mintha megéreztek volna, hogy Himnuszunk szerzője mindenütt otthon van Horvátországban, s hogy ez a zagorjei paraszti vidék, melyet a testvéri folyó, a Sutla ezüstje ragyog be, jobban illik a költészetéhez, mint a mai zágrábi Alsóváros, a magyar indóház és az idegen boltok. Klanjac tisztán horvát hely még ma is, a jogpárti ellenzék ódon bástyája, megőrizte ódon, illír külcsínét. Erre az ősi, édes és annyiszor megénekelt vidékre tekint majd az atyafia, Frangeš által szoborrá formált Mihanović minden nyáron, ahogy lélekben nyilván ezt látta idegenbe szakadva, az Égei-tenger fövenyén is.

Miként minden vonzalom, a patriotizmusok is különböznek egymástól, s ezért a hazafias dalok, különösen a himnuszok igen fontos dokumentumok az egyes népek pszichológiájára nézvést. A szerbek, amint az ismeretes, elvetették a régi, konvencionális szerbiai himnuszt, s költőik a tetemes pályadíj dacára sem tudtak vagy akartak újat szerezni. A *Šumi Marica* (Zúg a Marica) mind szövegében, mind zenéjében maga a banalitás. Az *Onamo-namo* a felszabadítatlan területek utáni vágyakozás patriotizmusa – a taktus nevetséges elnyújtása által elégiává alakított olasz menetdal vulgáris áriája. A csodálatos Haydn-himnusz, mely zeneileg minden létező közül a legnagyobb, a hazafiságot a Habsburg-ház apoteózisával teszi egyenlővé. Az orosz és az angol himnusz imádság. A hazafiság mint vallás jelenik meg bennük. A Marseillaise hősiességeként és forradalomként értelmezett patriotizmus. E nagyszerű dal többet tett Franciaországért és az emberiség szabadságáért, mint minden könyv együttvéve. Az új eszmék első katonai győzelmeit a zsarnokság és az abszolutizmus fölött e vérpezsdítő ditirambus vívja ki Valmy-nél és Jemappes-nál, ahogy Frigyes is protestáns korálok éneklésével hódította meg Sziléziát (velük győzedelmeskedett egykoron Cromwell és XII. Károly is). A heroizmust a japán harcos is hazafias verseken tanulja. A jó költemény a leg-hatalmasabb energiák forrása, és míg más himnuszok többnyire mint hitet vagy személyt magasztalják a hazát, mint közös vallási vagy erkölcsi szimbólumot, a horvát lélek szempontjából igen jellemző, hogy a haza Mihanović számára nem annyira a harc és az igazság elve, nem ember és nép, hanem föld: a mi szép, gyönyörűszép hazánk, síkságaival és hegységeivel, tiszta égboltjával, szelíd éjszakáival és meleg nyaraival, fürge patakjaival, az aratás és a pásztorkodás békés mindennapjaival, dalaival és paraszti idilljeivel. A nép nem központja e himnusznak, róla csak mint e szép haza termékéről esik szó; derűs, mint a haza ege, szelíd, mint éjszakái, meleg, mint éghajlata, tekintete fürge, mint patakjai, pirospozsgás, mint borai, és erős, mint hegyei. Mihanović számára a nép a paraszt, a munkás, akit csak a konvenció kedvéért szólít harcba a paraszti munka e tisztos eclogájából; látszik, hogy a hadviseléshez nem fűlik a foga, s az utolsó strófában a Szávához, a Dunához, a kalászmezőkhöz, a tölgyekhez és a hazához: szülőföldünkhöz mint sírunkhoz tér vissza, és optimistán hisz a győzelemben. Hazafiságának

demokratizmusával és humanizmusával Mihanović oly modern és oly mai, hogy ez fennmarad, „míg nap süt mezőinkre s szél fújja tölgyeinket”. E dalból hiányzik minden militarista vagy konfeszionális felhang. A munka demokratikus himnusza ez, igazi paraszti csatadal, mely a háborút csak mint önvédelmet tekinti jogosnak, és a patriotizmust nem pusztán a nemzettel, hanem sokkal inkább az országgal, a szülőfölddel, a horvát tájjal vállalt szolidaritásként festi meg. A munka és a szülőföld! A teljes horvát költészet ez, melyet csak egy civilizált, árja ösztönű nemzet ismerhet. A nomád patriotizmus nem más, mint a föld, a tető, a gyökerek nélküli patriotizmus, a zsidók, a haza nélküli népek patriotizmusa. S Mihanovićhoz hasonlóan érez hazánk iránt minden igaz honfitársunk. Gundulić számára a haza *dubrava*, liget, azaz erdő, vidéki táj, országunk a régi köztársaság aranyzabadságának szűk keretei között, de a patriotizmus már Hektorovičnál is mint ama természet iránti szerelem jelentkezik, melyet a lelkünkéből, a tiszta horvát népnyelvből fakadó költészet lakik. A haza Kranjčević számára is a demokrácia, a pór nép és a föld, csak hogy ő immár nem hisz oly optimistán a győzelemben, mint Mihanović, s Horvátországot csak arra tartja képesnek, hogy a szabad horvát gondolat egyetlen nagy sírboltja legyen – mert míg az illírismus Horvátországa az indulókért lelkesedett, addig a modernizmusé a rekviemekért (és az altatódalokért).

Horvátországot tehát legfőképp mint a természetet szereti Mihanović; természeti szépségeiért rajong. A horvát patriotizmus ennek megfelelően elsősorban természetelvű. A tájköltészetnek ezt az egészséges elemét először Rousseau fedezte fel, s az ő nyomában a romantikusok, mint Chateaubriand, Byron és az angol tavi költők. Ám a mi illír romantikusunk esetében a természet nem ellentéte az embernek, hanem úgy szólván ő maga. A hazafiúság eszméje, a honszeretet így békítette ki az első horvát romantikus költőket a társadalommal (a nemzettel) és a természettel (Horvátországgal). Ezáltal megóvta régebbi költészetünket a világfájdalomtól, az egoista individualizmustól, s irodalmunkat a nemzeti újjászületés és az idegen befolyás elleni védekezés leg-hathatósabb eszközévé tette meg. A horvát természet, a horvát vidék lehel egészséget könyveinkbe, s örök Mihanović érdeme, hogy – Vrazzal Samoborban és Demeterrel Grobničko poljén – felfedezte a horvát táj eme momentumát.

A modern költők közül szinte senki nem követi a romantika poétáinak ezt a egyszerű tanítását. A horvát tájak iránti irodalmi érdeklődés inkább csökken, mint nő, s multhatatlan Dragutin Hirc érdeme, hogy már-már apostoli törődéssel keresztül-kasul bejárta szép hazánkat, felkapaszkodott minden hegyünkre, s mint valami első horvát Baedeker, a két illír, Vukotinović és Ivan Dežman nyomában haladva az igaz hazafi emelkedettségével és a horvát flóra legjobb ismerőjének szaktudásával leírta minden természeti szépségünket. Hasonlóképpen a horvát természeti szépségekre irányította a figyelmet Vjekoslav Klaić professzor, dr. Hranilović professzor, Lopašić és a dalmát Ivan Lovrić, s így nekik is köszönettel tartozunk a horvát turizmus iránti érdeklődés serkentéséért, valamint számos szép monográfia megjelenéséért, mint például Franić professzornak a közelmúltban a Plitvicei-tavakról napvilágot látott kimerítő munkája. „...S lélekben végigszálltam mindazokon a hazai tájakon, melyeket mind-egyeddig bejártam; és a lelkem felfrissült a természet ölelésében, ahol a legjobban szeretek lenni, mindegy, mily vidéken, mindegy, ha szívfájdalom gyötör is, a természet mindig fölemel, mindig megfiatalít” – írja Hirc, a tanító és a turista, aki a nagy geográfushoz, E. Reclus-höz hasonlóan a hegyek között, a természetben találta meg azt az energiát, amely elvész a városi társadalom és élet romlottságában.

Hazám, szép hazánk, te dogmája a szépségszisztemnek, rabságunk dédelgetett vágyképe, lelkünk jelképe, kapocs, mely Istenhez s az emberiséghez fűz bennünket, te egyetlen kötelesség és legfőbb törvény, bölcsőnk és sírunk, te mindennapi kenyerünk és az anyanyelv édes teje, te ősi királyság, melyre hitetlenek vetnek kockát skarlát rongyokon, mint valami afrikai rabszolgára, drága, szent, eltiport, vértanú országunk, Horvátország! Még ott is, ahol a horvát gondolat kihuny az egyiptomi rabság rideg kőtábláinak tövében, még akkor is virraszt a Haza Génusza, s megszólal az erdők csendjén, a felhők vándorlásán, a folyók lüktetésén s a madárdalon át, vigaszszavakat suttog elszunnyadt fiainak. Mert balsorsú a hon, ahol – mint Horvátországban – a föld néma szava szabadabb és csorbítatlanabb, mint a nemzeti szó s gondolat!

Ki fejt meg a tanítást, mit szép hazánk csodái rejtenek? Ki olvassa ki a múlt üzenetét, mely megkínzottan hever Omišalj, Kraljevica, Knin, Trsat, Cesar-grad, Oštrac, Kalnik, Bag, Krk, Nehaj, Pedalj, Turanj, Ozalj, Krstinja, Jajce és Severin szakadékaiban? Mit szól az Adria a Vrbnik alatt és az elrabolt Fiuménál, le egészen a Kotori-öböl, és Lokrum magányos smaragdja körül, s miben áll a sziklasivatag titokzatos, misztikus ereje, mely gyermekeit az olajbogyó olajával, a szőlőtöke borával, a rozmaring szerelmével, a babér dicsőségével, a juhar énekével, az ibolya szűziességével, a reszkető zsálya, a szalmagyopár és az árvalányhaj szótlán létevel láncolja magához? Mely könyv tanítása hatalmasabb annál a szimfóniánál, melyet a Velebit és a Gorski Kotar borókái, bodzabokrai, feketefenyői és jegenyefenyői, őserdeink hársai, bükkjei, gyertyánjai, szilfái, juharfái, kőrisei, rezgő- és feketenyárfái, melyet tölgyerdeink játszanak? Mely gyöngéd horvát tündérek hagyták harmatos, illatos nyomaikat a hajnali rétek párájában reszkető zsályán, lóherén, pipacson, bükkönyön, apró szulákon, rozmaringon, százsorszépen, a patakparti hóvirág bánatán, s mellette a szűz hó illatával illatozó fehér gyöngyvirág ártatlanságán? S a mi vizeink fölött is, a Száva, a Dráva, a Kupa, a Neretva, a Krka, a Vrbas és a Duna fölött Isten szelleme lebeg, amely Horvátországban horvát szellem; és a Velebit ormai, a hegyek, a Risnjak, a Biokovo, a Sljeme, és a Bitoraj, a tengermelléki csupasz Podgorje, e Szahara, melynek antitézise a dőlőfős Szlavónia és a Fruška Gora hársfáival, kolostoraival és szőlőivel ékeskedő Szerémség; Grobničko polje pusztasága s az obedi láp, melyet vízimadarak rajai, darvak és magányos sasok laknak; a Plitvicei-tavak, a Slunjčica zuhatagai és a Krka zúgása a csöndes Visovac s a vízbe épült csöndes kolostor mellett; a barlangok, a víznyelők, a búvópatakok, Kninsko polje és Lonjsko polje, a Dalmát Zagorje és a Horvát Zagorje; Trakošćan, Maksimir és Dubovac csodás tuszkulánuma; ódon kúriáink, plébániáink, szilvásaink, s a mohos szalmatetők szilvásainkban és gyümölcsöseinkben, meg a pacsirta, a csalógány, a pitypalatty, a pintyőke énekétől s a gerle bűgásától körbeölelt fehér tornyok és haranglábak körül, a hegyek lábánál és a folyópartokon és a patakok mentén; és a szomorúfűzek és a nyárfák és a villanypóznák a mezők és a szántók, a vizek és a nádasok között, s a sügér, a compó, a dévér, a csík, a harcsa e vizekben és e nádasokban; az ezüstös ózon, mely az Illés-napi mezők verejteke fölött vibrál; a hegyek közé szorult ködök és az őszi felhők, a tengeri felszél s a viharok; és a karácsonyesti énekeket borító álmos hó, Zágráb, Szarajevó, Dubrovnik, és... tovább: az ég színű Avala, a Triglav meredélyei, a szlovén Mura és a véres rigómezei Sitnica: minden, minden dalra fakadt, életre kelt és lüktetni kezdett az első költő felszabadító himnuszában, aki, akárcsak a XVI. századi francia Pléiade poétája, Du Bellay, az első szót anyanyelvének dicsőségére, tiszteletére és védelmében vetette papírra. Mert hozzánk hasonlóan a nyelv is a föld produktuma, ahol élünk, mint a szávai kavics, vagy a horvát Alpok rhododend-

ronja. A horvát nyelv annak a viszonyoknak a terméke, amely a horvátokat Horvátországhoz, a horvát természethez, a mezőkhöz, a hegyekhez, az erdőkhöz s a levegőkhöz fűzi, virágainkhoz és csöndes planétáinkhoz, melyek Preradovičnál a „kólót vezetik”, s ezért nyelvünk bír mindazokkal a jellemző színekkel, hangokkal, formákkal és egyéb jegyekkel, amellyel országunk is: szertelen, mint a bóra Zenggnél, lágy, mint a kétágú síp, túlárado, mint a virágzó rozsmaringág, szomorú, mint valami elhagyott birtok a karszt közepén, vidám, mint a tambura, s mély, mint erdeink sötétje s tengereink tragikuma. Csak szép hazánk lehetett képes megalkotni csodálatos nyelvünk szépségét, szavaink gyönyörűségét, melyek olyanok, mint szigeteink, a „tengerben úszó gyönyörű kertek”.

Dr. Branko Drechsler annak idején kiadott Mihanovičról egy igen tanulságos, tényekkel zsúfolt, ámbátor meglehetősen akadémikus, már-már szárazon pedáns füzetcskét. A mi Marseillaise-ünk szerzője vérbeli zágrábi gyermek volt, eminens tanuló, de „levis”, megtagadta, hogy Stjepan Rácznál, a *vaterländische Literatur* professzoránál magyart tanuljon, aztán ugyanakkor tartózkodott Bécsben, amikor Vuk és D. Davidovič, később osztrák konzulként boldogtalan szerelembe esett Ana Obrenovičtyal, aztán Törökországban szolgált mint diplomata, s sikeresen művelte a filológiát, olyanmódon, hogy a Zografski-evangéliumhoz hasonló értékes kéziratokat fedezett fel. Később egy rövid zagorjei tartózkodástól eltekintve Bukarestben szolgált. Hazatért, és a Klanjac melletti Novi Dvoriban kilehelte a lelkét. Még Preradovič is kifejejtette a *Kedves megboldogultakhoz* c. szonettciklusból, így tehát hálásnak kell lennünk Drechsler doktornak, amiért bemutatta ennek az osztrák diplomatának az érdekfeszítő életpályáját, aki megírta a szerencsétlen, megnyomorított Horvátország himnuszát.

Énekeljük most ezt az illír indulót nagyobb hősiességgel, mint valaha, mert egy emberöltő elteltével megint azok a sötét és baljóslatú idők térnek vissza, mint amikor Jelačić bán felkerekedett, hogy megvédje Horvátország jogait, de valójában csak a hálátlan bécsi reakciót oltalmazta meg. Legelemibb s aljas módon tiport jogaink védelmében ezúttal kevésbé leszünk ártatlanok és kevésbé leszünk optimisták.

1910. augusztus 6-án

BOJTÁR B. ENDRE fordítása

ŠANDOR KSAVER GJALSKI

Önéletrajzi feljegyzések...

RÉSZLET

A történelem mellett úgyszólván gyermekkorom óta a politika érdekelt. Sokszor volt alkalmam naphosszat hallani róla. A szülői házban – a régi varazsdi vármegye-házán éppúgy, mint Gredicén – egész nap voltak vendégek, a hatvanas években pedig minden oldalon mozgásba lendült a politika az egész nép körében. Politizáltak tehát az én szüleim asztalánál is, annál is inkább, mert nagyon ellentétes állásponton voltak: egyesek Bedeković hívei voltak, és azt akarták, hogy Pest legyen a horvátok Mekkája, míg mások épp az 1861-es 42. cikkely mellett törtek lándzsát. Apám ezek mellé állt, később pedig a „függetlenek”-hez vonzódott, akik föderatív monarchiát akartak Bécs központtal. És – jól emlékszem – sokszor volt pörlekedés is. Így volt alkalmam gyakran hallani és hallgatni Koloman Bedekovićot, Josip Briglevičet, Janko Vukovićot, Janko Cart, Kazimir Jelačićot, akik valamennyien a magyar idea fanatikus elkötelezettjei voltak, s velük szemben állott apám, aki Mažuranić politikájához s még inkább a szláv eszméhez csatlakozott. Ma is egészen jól emlékszem, amidőn Vuković egyszer pénzügyi elképzeléseit fejtette ki és a horvát jövedelmek pauszálóját magasztalta, apám pedig előbb teli torokból kikacagta, majd meg gorombán leszidta. Vuković nézeteit a kiegyezés határozta meg. Én pedig emlékszem, milyen szomorú idők következtek számomra, amikor megtudtam, hogy a kiegyezést megkötötték, és Horvátország ismét magyar uralom alatt van; már kisgyermekként megtanultam, hogy Jellasics bánt és 1848-at is leginkább azért dicsóítik, mert felszabadította Horvátországot a magyar fennhatóság alól...

LŐKÖS ISTVÁN fordítása

MIROSLAV KRLEŽA

Naplójegyzetek

Kitől tanultam valamit? Legtöbbet Josip Klobučartól: horvátnak lenni, hinni az emberben, az ember küldetésében, és abban, hogy biztos út vezet a jövő felé. Husz János, Jan Amos Komenský, Pestalozzi. Djura Daničićtól: a horvát és a szerb egy nép. Kumičić megtanított gyűlölni Bécset. Ezen a lázadó, Habsburg-ellenes vonalon lettem később negyvennyolcas! Sokat tanultam továbbá a magyar sajtótól és a magyar történelemből. Mindannak, amit ott írtak, pontosan a fordítottja áll. A Galilei-körtől (Jászi Oszkáréktól) szintén nagyon sokat tanultam. Megszabadítottak a konvencionális hazugságoktól, de hol vannak ők, és hova kerültem én?

1916

Horvátországról gondolkodom, erről a mi szomorú, írástudatlan, kedves, elmaradt, szerencsétlen Horvátországunkról. Ez az ország oly halk, szerény és mellőzött, olyan elfeledett és névtelen, mint valami *Jézus Szíve Hírnök* a félig írástudatlan cseléd-lány szobácskájában, olyan elfeledett és gyűröten katolikus, hogy előjogainak magna chartájába ma magyar kolbászt és töpörtyűt csomagolnak..., és olyan csak nálunk lehetséges nyomorult, csúf, kufár módon eltiport és félredobott, mint a búcsúsok szemete. A vidéki temetés fojtott szaga füstölög e sivár ravatal, e végeérhetetlen nemzeti requiem fölött, s a napokban a temetőben, a Kapela Batrina-i kápolna mellett üldögélve, elnéztem odaát, a Száva túlsó, boszniai partján Motajicát. Ha nem volna ez a Motajica, amit immár kerek öt hónapja elnézegetek innen, a Kapela Batrina-i k. und k. Verköstigungsstation perspektívájából, mi mást is csinálhatnék, míg egyre várom azt az átkozott pozsegei vonatot, amely mintha sohasem akarna befutni Pleternica felől. Mint valami boldog, pasztell sziget, Motajica kék gobelinje csillog a kora reggeli fényben, és halk áriák egész sora kél a motajicai első hegedű reggeli kantilénájától a késő májusi délutánok gazdag instrumentációjáig, amikor a mély, sötétzöld smaragd árnyak játéka a hegytömeg oldalán oly fényűző, mint a drága és súlyos brokátanyagok a loggiás, lépcsős úri csarnokok márványasztalain, Tiepolo vagy Veronese ünnepi festményein. Motajica erozívan sötét és vulkanikus gazdagságában plasztikusan árnyalt. Erdeinek mély zöldje, ez az arany sugarakkal átszótt takaró, árkainak sötétkékje, mindez egy boldog Árkádia madarairól és őzeiről, vidám patakcsobogásáról beszél, mintha nem is üvöltözött volna török Gradiška körül, mintha évszázadokon át nem kihegyezett karók közt élt volna itt a nép, mintha nem is lobogtak volna magas lánggal házak, s zúgott a véres víz a vízbe fúltak halálhörgésével, most meg minden oly ünnepélyes, Motajica halkán dúdolja a májusi délután lágy lírai poémáját.

1917. V. 22.

ÁCS KÁROLY fordítása

Levél Kaproncáról

Brabantnak az antwerpeni köztársaság virágzása idején sok érintkező pontja volt a mi (kaproncai) tájainkkal. Ahányszor télen átutazom ezen a vidéken, mindig úgy rémlik, hogy a vonat Brueghel valamely havas kompozíciójának tágas keretébe fúródik bele. A parasztkunyhók zsúpfedelei, amelyek alól füst tódul kifelé, az élet, amely primitív bonyolultságában épphogy föld alá került és épphogy fejlődésnek indult, a kőből épült harangtoronyok, a katolikus temetők, a zsiros, fekete, termő brabanti föld és a parasztok, marhapasztorok, pirosposzsgás, vérbő szőlőművelők, boroshordóval, kolbász- és hagymafüzérrel. Valaki mindig vizez, valaki mindig hány, valaki mindig bitófán leng. A tájon vértések menetelnek, hadseregek vonulnak tarka, piros-sárga spanyol királyi ruhában. Udvari főtisztviselők, spanyol zsoldosok, örökösödési háború, szekérenyikorgás, részeg, erőszakos, győzelemittas hordák, amelyek Brabant és Flandria földjére betörve, mindent fosztogatnak és gyűjtogatnak, amit csak érnek.

(A vasútállomásokon) Brueghel kéregetői, epileptikusai és öreg, részeg koldusaszonyjai állodognak, elvegyülnek a spanyol főtisztviselőkkel és a madridi rendőrökkel, akik összekötött kezű parasztokat terelnek maguk előtt. Egy paraszt kövér ponytot

forogat bambán a kezében, körmével kapargatja uszonyát és pikkelyeit, harmonika szól, a madridi kondottierek meztelen szuronnyal nógatják a megkötözött embereket, hogy minél gyorsabban szálljanak a vagonokra, hogy induljunk.

Íme a tizenhatodik század eleji Brabant, ahol a toledói centralizmus spanyol zsoldosai zaklatják Brueghel ártatlan parasztjait a havas, szomorú bruegheli kép keretei között. Megérkeztünk hát Kaproncára." (1925)

SZELI ISTVÁN fordítása

Az igazság túl sokat kíván Európától

I.

Egyedülálló eset: Horvátország egyszerre volt földrajzilag elrejtve és történelmi kárhozattal – a genocídium bélyegét viselő ország egyébként teljesen eltűnt a jugoszláv térség alkotórészei között, nevét idegenforgalmilag érdekes tartományai, Dalmácia és Isztria helyettesítették.

Egy kárhozattal, ország nélküli nemzet fantom-létezése modern formában – és a II. világháború kontextusában – negyvenöt évig tartott.

Európa számára a horvátok elsősorban fasisztoid emigránsok voltak, szorgalmasak, és politikai szempontból gyanúsak.

A valóságban: Horvátország Kelet és Nyugat, Bizánc és Róma, Európa és az oszmán világ között húzódó nagy, sorsdöntő határ mentén fekvő ország; sokféle, magyar, osztrák–magyar–horvát és jugoszláv belső kombináció határaival.

Történelme is e gyakran viharos és végzetes határok története. E határok jelentésük, tartalmuk és dinamikájuk különbözősége révén a szenvedélyes megosztottság és az egyediség példátlan gazdagságának alapjává váltak a horvát regionalizmusok és konfliktusok történetében. Voltak pillanatok, amikor ezek az ellentétek a nemzet egységét fenyegették.

Ennek köszönhetik a horvátok azt az egyedülálló ténytet, hogy háromféle írásmódot használtak: a glagolita, a cirill és a latin betűs írást: irodalmukat három nyelvjárásban, *ča*, *kaj* és *što* (ez utóbbiból lett a modern horvát nyelv) írták, és jelentős részt vállaltak az európai latinitás irodalmából is.

Röviden: Horvátországot határok és különbségek szabdalják. Belőlük áll össze eredeti módon és tisztességesen elbeszélte történelmi meséje.

Ugyanis: az egész horvát történelemben még nyoma sincs a hamis bemutatkozásnak. A mi városaink, székesegyházaink, palotáink, írásos dokumentumaink, tanúbizonyságaink, visszaemlékezéseink... – mind hűen tükrözik valódi helyzetünket, képességeinkkel és valódi lehetőségünkkel összhangban készültek. Nem kulisszákat tácoltunk, nem vezettünk félre senkit, nem ámítottuk sem önmagunkat, sem másokat. És a tények tisztelete, a mindenben meglévő valós mérték – ez a horvát történelem legszébb és legmagasabb rendű értéke. A horvátok nem megszállottai a mítoszoknak. Főlépésük hiteles.

II.

A II. világháborút bemutató történelmi munkákban Horvátországot az elmúlt negyvenöt év alatt kommunista és fasiszta részre osztották. Egyébre nem maradt hely a két szélső pólus között. Jellegzetes fekete-fehér kommunista technika, Horvátország ellen ezt használták fel.

Ugyanis: a horvát nép nagy többségére nem volt érvényes ez a felosztás – nem volt sem fasiszta, sem kommunista meggyőződésű. A horvát nép a Horvát Parasztpárt demokratikus és pacifista hagyományait követte (Horvátország több mint kétharmada tartozott ehhez az irányzathoz). A párt vezetője, Vlatko Maček doktor elutasította a németek által neki felkínált horvát államfői széket – nem akart horvát Pétain lenni –, és passzív ellenállásra hívta fel a nemzetet.

A parasztpárt szélsőjobbszárnyának engedetlen militáns része az usztasákhöz csatlakozott (horvát fasiszták – a ford.), a balszárny egy része a kommunistákhoz. A csendes többség pedig türelmesen viselte a háború szörnyűségeit, igyekezett enyhíteni rajtuk, és kívülmaradni az eseményeken.

A II. világháború után a kommunisták ezt a magatartást árulásnak minősítették. Csak Horvátországban tettek így, hogy rögzítsék ezt a felosztást, és megvádolhassák majd a horvát nemzetet népirtással: az egész nemzetre átvitték az usztasák felelősségét. Ez alól csak a kommunisták képeztek kivételt! Ennek az eljárásnak a következményei rettenetesek voltak: emberek százazreit ölték meg Bleiburgnál (egy ausztriai kisváros, a szövetségesek ott adták át a jugoszláv hadseregnek a Horvátországból elmenekült katonákat és civileket), a Keresztúton (így nevezik azt az utat, amelyen a fogságba esett horvát katonákat kísérték és meggyilkolták, ez az osztrák határtól Dél-Makedóniáig vezető út...), megannyi táborban és börtönben... Bosszút állva az usztasákon, ártatlankat öltek meg. Horvátországot elmarasztalva a bűnben, megbocsátás nélkül pacifikálták, vérbe borítva. Ezért folytatták a vádaskodást, a nemzet szüntelen mérgezését, a módszeres lélekölést.

Ugyanakkor a kommunisták maguk számára a *testvériséget és egységet* hirdették, a forradalmi internacionalista győztesek viszonylatában ez volt érvényes, ami egyáltalán nem fékezte a horvátok elleni terrort. Ellenkezőleg: a terror így az objektivitás jellegét kapta!... A bűn szüntelenül élt, mert mindig volt olyan horvát, aki azt állította, hogy ártatlan, noha nem volt kommunista... Aki ilyen tiszteletlenül mondott véleményt, azt megátalkodott fasisztaként büntették, mert aki csak horvát, kommunista tagsági könyv nélkül, az – legalábbis – felmenti az usztasa gáztetteket...

III.

A II. világháború horvátországi történetének meghamisítása nem volt véletlen, és napjainkig sem fejeződött be. Szüntelenül szaporítják a horvát nemzet elleni vádakot, állandóan növelik a horvátok áldozatainak a számát. A tények megállapítására irányuló minden kísérlet megakadályozták és elítélték – mint a gáztettek kisebbitését és a felelősség csökkentését célzó törekvést. A Horvátország elleni pert nem lehetett befejezni, mert gonoszítottainak számát nem lehetett véglegesen megállapítani... A nyitott dossziéba szüntelenül újabb hamisítványokat írogattak be, a vádló kénye-kedve szerint.

Horvátország sorsát így az ellene folytatott bírósági eljárással azonosították, azzal a perrel, amelynek csak Horvátország eltűnésével lett volna vége – valamennyi hamisítványgyártónak éppenséggel ez volt a végső célja.

Horvátországról ezt az egyetlen képet terjesztették a világban, a bírósági eljárás képét, ami teljesen a per szolgálatában állt.

Az internacionalizmus jólétébe és gondtalanságába költözött horvát kommunis-ták gyakran úgy gondolták, hogy a történelmi igazságosság így ki van elégítve. Többségük többre értékelt az ajándékba kapott menedékjog kényelmét, mint azt a lehetőséget, hogy megvádolt nemzetük védelmében veszélyes kalandokba bocsátkozzanak. Különbösen is, ők voltak a kivétel, őket nem vádolták... Ezzel megnyugtatták és leállították őket. Ám kivételes helyzetük ideiglenes volt: ők is fokozatosan, egymás után kezdtek bekerülni a nagy vádirat keretei közé. Kezdek szakadozni a délszláv egység és internacionalizmus utolsó kötelékei. A háttérből, elhagyva a kulisszákkal és álarcokkal folytatott játékot, előbukkant a szerb hegemonizmus, azzal a meggyőződéssel, hogy végre nyíltan felléphet.

Az első pillanattól kezdve ez volt a jugoszlávság történetének rossz szelleme – agresszív, kegyetlen, arcátlan, felfuvalkodott szellem, a mitomániás barbárság kérkedő szelleme. E szellem cselekedetei közé tartozik a háború is, amely a volt Jugoszlávia országában jelenleg folyik.

IV.

Ez a valós tartalma annak, amit a világ kétszer is elfogadott Jugoszláviaként, abban a meggyőződésben, hogy ez az irracionális balkáni bonyodalmak sikeres állami megoldása. Megmaradt az óvatosság és a lenézés a hegylakók iránt, de a szövetségesek mégis hittek abban, hogy lesz erejük és határozottságuk gondoskodni erről az államról, s nem fogták fel, hogy mennyire sorsdöntő fontosságú Stjepan Radićnak, a modern horvát demokratikus és pacifista politikai tudat megeremítőjének az állítása, miszerint Jugoszlávia sorsára nézve meghatározó, hogy „mi (horvátok – V. G.) fogjuk-e őket europaizálni, vagy ők (szerbek – V. G.) fognak minket balkanizálni”.

Sem az egyik, sem a másik nem történt meg. Jugoszlávia történelme nem lett más, mint összecsapások, parlamenti gyilkosságok (így ölték meg Radićot), terror és diktatúrák története. Semmiféle kedvezmény, jóindulat, megbocsátó szemhunyas, semmi sem segíthetett ezen az államon – sem a demokratikus kísérletek, sem a totalitarizmus irgalmatlansága idején.

Jugoszláviát olyan határok szabdalják, amelyeket nem lehetett semmibe venni, de Jugoszlávia nem akarta e határokat tiszteletben tartani. Jugoszlávia olyan állam volt, amely érzéketlen volt különbözőségeinek ereje, értéke és fontossága iránt, amelyet állandóan kíméletlen központi akarattal tereltek a hegemonisztikusan elképzelt egység felé. A piemonti felfogású szerbség, túlzott önhittségében, történelmi gőgjének kizárólagossága által vezetve, képtelen volt tárgyalni, kompromisszumokat elfogadni, és politikai ellenfeleit tisztelni... Jugoszlávia a szerbeknek egyértelműen egységük eszköze volt, egy olyan egységé, amelynek ők alkotják abszolút központját. Minden különbségünket ezért törölték a szerbség által.

A háború, amit most Szerbia visel, a mások és másfélék eltörlésének témájában csak a radikális változat.

V.

A Jugoszláviával együtt elfogadott képek valójában hamisítványok, amelyek félrevezetik jelenleg a világot. E képeket látja a világ helyettünk. És elviselhetetlen számára a tény, hogy becsapták. Ez sérti, mivel nincs összhangban a világ nagyságának és méltóságának az érzésével. Bizva politikai éleslátásában, valami más utat keres az igazsághoz, valami veszteségmentes – tehát lehetetlen utat, egy olyan utat, amely előítélettel összeegyeztethető.

Európa nosztalgiával nézegeti a Balkán régi képeit. Emlékezik, és hisz emlékeinek, őrszi illúzióit, és nem fogadja el az igazságot, mert az mindezt megváltoztatja... Az igazság túl sokat kíván Európától!... noha számára csak oly piciny, jelentéktelen tényezőről van szó, mint Horvátország például...

Ahol nem fogadják el a jugoszláv téma kommunista változatát, átveszik a csetnik variációt – az első Jugoszláviával fenntartott szövetség nevében... Így gondosan el van rejtve tevékenységük áruló lényege – sok mindent áruló módon cselekedtek! Kiszolgálták a náciakat és fasisztákat, mint valódi quislingek, ugyanakkor meggyőzték a szövetségeseiket, hogy ők a „szerb nemzet szubsztanciáját” őrzik... Versenyre keltek mindenkivel a gaztettekben, aki csak öldökölt a Balkánon, és sikerült aljasságban mindenkin túltenniük. Sohasem tartottak be egyetlen megállapodást sem, szüntelenül hazudtak és vádaskodtak. Így tesznek most is, ebben a háborúban.

A csetnik gaztettek nem követik a bibliai „szemet szemért...” igazságot, amely egyensúlyt teremt a bűntettekben. Ők mindig úgy hitték, hogy a szerbség a maga messianisztikus szerepében büntelen, és ezért nekik mindent szabad. Nincs ebben semmi sorrend, sem meggyőződés, hogy ennek erkölcsi jelentése van (mint ahogy sokan gondolják, elaltatván lelkiismeretüket...). A messianisztikus jogok eleve adottak, és a priori etikusak. Nincs szükségük a lelkiismeretre, nem kell tekintettel lenniük senkire. A cél szentesít bennük minden eszközt.

Ez magyarázza meg a szerb hadsereg haditetteinek kíméletlen brutalitását – mindent: az emberek és az emberi létezés valamennyi nyomának barbár pusztítását és a pusztítás megünneplését.

Európa pedig közben felállítja a gaztettől és a felelősségtől való egyforma távolság elvét. Morálisan ez lehetetlen, de politikailag kényelmes! A lelkiismeret szavának, az etikai követelményeknek az elvetése – a felelőség minden kötelezettsége nélkül. Hogy igazolja magát, a világ megbocsát a csetnikeknek, vagy legalábbis esélyt ad nekik a megtérésre...

Horvátország színrelépése megzavarja a béke ilyenén keresését, lejáratja, mint a morális érzéketlenség botrányát, feltárja a megbotrántoztató kényelmességet, amely inkább elfogadja a gaztettet, mint az igazság veszélyeit és nehézségeit.

VI.

Mindenfelől, a táborokból, börtönökből, a különféle katakombákból (ahogyan a kommunizmusban a szabadságért folytatott titkos tevékenységet nevezte a költőnő, Anna Ahmatova) felszínre jött az egyének és közösségek különbözősége, a totalitarizmus állandó bebörtönzöttje, legveszedelmesebb ellenfele és végül legyőzője.

Mert a különbözőség – fennmaradásunk feltétele és ereje, aki akadályozza, az embert akadályozza. Csak ez a különbözőség tudta legyőzni az egyenlőség mindent átfogó globális kísérletét, az egyformaság megvalósításának embergyilkos vállalkozását. Kimeríthetetlen és végtelen erejével a különbözőség oldotta szét a totalitarizmust.

A visszatérők között megjelent Horvátország is, mint az egység által korlátozott egyediség. Horvátország – hasonlóan másokhoz – végre kiszabadul a totalitárius névtelenségből, ahonnan évtizedeken át csak magányos harcosainak, saját maguk és országuk szabadsága őrzőinek üldözött hangja jutott el a világba.

A totalitarizmus bukásában megindító és veszedelmes azonosságok léteznek mindenfelé. Ez a felszabadulás diadala, amellyel megkezdődnek a különböző szétválások, kalandok tele múlttal és bizonytalansággal, hirtelen vállalkozások, lángoló könnyedség – a megújulás, elhagyás, találkozás valamennyi formája... Minden az ismeretlen, a már régen vagy csak alig elkezdett jövő felé irányul...

Dramai események. Váratlanul jöttek. Globális, korszakos méretűek. A kommunista totalitarizmus bukásával eltűnik a nyugati gondolkodás egyik összetevője – a futurista tervezés, az emberközpontú laboratóriumi program, egy olyan társadalomé, amelyben végrehajtják azokat a kísérleteket, amelyeknek az a meggyőződés az alapja, hogy „az ember gyökere maga az ember”. A cél egy új civilizáció, a szabadság egységes birodalma. Az utópia konkrét emberi világgént, szabad emberi tettként ér véget.

Befejezven az álom átalakítását tudománnyá, a tudományét a társadalom feletti uralommá, ez a futurizmus megállította az embert a totalitarizmus aktivista nihilizmusában. Így kezdődött meg a sivatag térnyerése, amelyben egyre mélyebb illegálisban állt ellen a különbözőség, mint a szabadság felforgató tevékenysége.

Horvátország megjelenése önmagában tehát nem egyedülálló esemény a totalitarizmus globális összeomlásában. Ám nem is merül ki csak ebben. Esetének egyediségét még egy, regionális összeomlás határozza meg – a jugoszlávság összeomlása. És éppen ez az összeomlás változtatta át a horvát pillanat egyetemes trivialitását egyedülállóan tragikussá. Az a szerb meggyőződés, miszerint csak ők dönthetnek Jugoszlávia sorsáról, hogy ennek érdekében minden eszközt joguk van felhasználni, oda vezetett, hogy megtámadták Horvátországot, háborút indítottak ellene, amely örült kíméletlenségével, a pusztítás fékezhetetlen veszettségének vad sötéttségével úgy marad meg, mint az ember veresége, ahol kényszerűen véget ér a messianizmus, amely céljai megvalósítása érdekében megszabadult az erkölcsi kötelmektől. Ilyen szabadságra csak a gyűlöletnek van szüksége.

A horvát helyzet tehát egy kettős összeomlás következménye. Csak így lehet megmagyarázni, csupán így válik érthetővé.

Európa pedig – és a világ is – zavarban van mindkét összeomlás miatt. Felkészületlenül érték, amikor már hozzászokott a világegyensúly már problémamentes, kényelmes kétpólusú rendszeréhez, amely csak technikai problémákat jelentett, és ugyanakkor segítette a gazdasági-technológiai változások óriás pragmatizmusának a dinamikáját... Más talány a láthatáron már nem is volt. Az emberi világ elpusztításának lehetőségével szemben ott állt a modern pillanat végtelen megsokszorozásának lehetősége, amely folytatódhat örökké. Akadálytalanul.

Eddig csak azt kérdezték: hogyan lehet minél fájdalommentesebben feloldani az összeomlás következményeit a Nyugat pragmatizmusában – lévén az összeomlás tapasztalata a Keleté... Semmi mást, hiszen más nem is létezik, mert másban nem is hisznek.

Ám a horvát eset tragikus egyedülállóságával világosan túllép e triviális passepartout keretein. Ezért nyugtalanító, ezért vonják kétségbe még egy régóta halott hagyomány hamisítványával is. Bármivel igyekeznek elhallgattatni ezt az ismeretlen hangot – például azzal az állítással, hogy ez csak a provincia patetikája, mértéktelen jelentéktelenség, vigyázatlan, vagyis felelőtlen tévelygés egy komoly történelmi pillanatban. Naivítás, amely nem kelt semmiféle tiszteletet... Mindenképpen olyan esemény, amely már be van fejezve, noha résztvevői még nem törődtek bele – így keletkezik az egyenlő távolság! Varázslatos minden tekintetben: egyeseknek megadja a jólétet, minden erkölcsi zavar nélkül, másokat pedig hagy belemerülni vad törzsi küzdelmeikbe, míg a kimerültség le nem veszi a lábukról őket...

Elvetik Horvátország egyediségét, nem fogadják el – mert nem fogadták még el sem a globális, sem a regionális összeomlás egyetlen következményét sem. Felületesen és könnyedén élnek a hagyománnyal, szívesebben fogadják el a már ismert veszélyeket, mint a Keletről jövő változások bizonytalanságát... Horvátország esete leleplezi az ön-elégültség összeesküvését, azt bizonyítja, hogy a történelem vége nem egyéb nyugati káprázatnál. A történelem csak mozgásban lehetséges, választásokkal, célokkal, mint az új idealizmusa, ami mindig kaland.

Horvátország ebben a pillanatban az új iránti igényt jelenti, a fordulat szükségességére utal. A szörnyűségek után semmi sem ugyanaz – kivéve a nihilizmust, a sivatagot, mert benne a szörnyűség is csak látomás, agyrém.

VII.

A Hegyi Beszéd idején Palesztina a Birodalom távoli provinciája volt, ugyanakkor Isten igéjének a fővárosa. Az egyik tény mindenki számára világos volt. A másik örültségnek látszott, szembeszegülésnek a lehetetlennel.

Az apostolok lehettek tanulatlanok, mert minden csak a Mesterbe és a pillanatra vetett bizalom kérdése volt. Senki sem sejtette, hogy mindenkiben egy új világ központja keletkezik éppen. Ilyen még nem adatott meg az embernek. A Feltámadás még előttük állt.

Isten mindig paradox az emberi tényezőkben. Számára bármelyikünk lehet a világ központja, ha ő bennünk van. Ez a régen megjövendölt palesztinai új hír.

A pillanathoz képest előnyben lehetünk, de nem az Örökkévalósággal szemben. Herakleitosz is erre a különbségre hivatkozott, hogy az istenek jelenlétét bizonyítsa.

A totalista internacionalizmus alól felszabadult nemzetek szószólói legtöbbször radikális individualisták. Éhezik a személyes szabadságot és a terét, amely nem csupán a láng tere. Az egyediséget, a megismételhetetlenséget és az egyszerűséget képviselik... ők hozzák létre a különbözőséget és naptárát, amelyben Atlasz az első szent.

Természetesen Horvátország nem Palesztina, de az ő tanulságai közé tartozik. Megkísérlem megmagyarázni. Ezt a szöveget ezért nem azoknak szánom, akik emelt, ünnepélyes hangon okítanak minket közhelyekre – mint például: globális érdek, világpolgár, globális megegyezések... vagy az az óriási problémamentes pragmatizmus, amit már említettem...

Így azután minden szót, ami valamivel konkrétabb – vagy valaminő egyediséggel rendelkezik – rögtön gyanúba fognak, mint a dolgok bonyolítását, locsogást és mint valami archaikus ideologizálást. Csak a kipróbált pragmatikus részleteket engedélye-

zik... Amiket arról lehet megismerni, hogy nincs hagyományuk, nem valamiféle néprajzi rongyocskák, szimbólumok, amulettek, jelek, színek és zászlók... A pragmatikus részlet világian személytelen, belül céltalan, mindössze a be- és kikapcsolásra korlátozódik a funkcionális viszonyok dinamikájában.

Ez az egyszerűsítés, amely feltételezi, hogy egyetlen apróság sem jelent semmit – szöges ellentéte Nietzsche követelésének, miszerint adják vissza minden apróságnak örökkévalóságát... Senki sem viseli el már az ilyen nagyszerű mélységeket!...

Ez az írás, ezzel ellentétben, az egyedit képviseli, univerzumnak érzi magát, és úgy is működik. Ezért Atlasz az első szent a naptárában. Egészen konkrétan, ez egy dokumentum, egy jelentés, riporttá szerkesztett egyediség, mert elfogadja a tényt, hogy semmi, ami emberi, nem objektív. A szerző a tapasztalat szónoka és szerkesztője, és ez a legnagyobb hitelességet feltételezi.

Olvastam és hallgattam kifogásokat – gyakran gőgöseket, ironikusokat, megvetőket –, melyeket nekünk címeztek, mindannyiunknak, akik a totalitarizmus kísérleti laboratóriumából mint egyéniségek kerültünk ki, olyan kérdésekkel, mint a nemzet és szabadsága, önállósága és egyedisége. Ezt veszélyesnek ítélik meg, mint a korszerű globális folyamatok és eljárások megzavarását; mint a vak önzés mindenütt egyformán reakciós, haladásellenes fellépését, amely céljainak megvalósítása közben könnyen és gyorsan elfogadja az erő alkalmazását, és barbárság lesz belőle.

Ez az ítélet differenciálatlan, és egyenlőséjelet tesz minden nemzeti program és megvalósítása közé, mármint ha kitartanak a nemzetek egyediségük megteremtése és megőrzése mellett, ami feltételezi a világ különbözőségét.

Ilyen ítéletben egészen bizonyosan nem lehet ráismerni Horvátországra, nem vonatkozhat rá. Ez az ítélet a lelkiismeret és a felelősség békés álmát biztosítja, elhárít minden bizonytalanságot, főleg pedig fordulatot... A tragikus horvát események talán előre jelzik a kihívásokat.

Talán a történelem mégisincs befejezve, talán továbbra is folytatódik, esetleg teljesen váratlan módon.

Egy bizonyos: nem tudom, sehoggy sem tudom elfogadni, hogy a horvát eset szörnyősége csak véres, provinciális epizód volna, értelmetlen rendzavarás a bőséggel eltelt világ álmának peremén. Ennél több az, amit én érzek, hiszek és látok nemzetem tragédiájában: Vukovár és Dubrovnik között valamit elgondolt az Isten.

SOKCSEVITS DÉNES fordítása

ANTUN GUSTAV MATOŠ

A szent királynál

A Szent István Dómban

*Gótikus álmokat mesél
a Szent Dóm ablaka,
füst leng bent kéken szertesztét
és tömjén illata.*

*Köszirt a vitéz Erdődy
Tamás, és Bakócz bán
úgy ragyog, mint akkor, hősi
csatán, Sziszek romján.*

*S ha éj hull a Dómra, hogy lelket rogyasszon:
a bán sírjához egy zarándokló asszony
népek keresztjével járul mindig oda.*

*S szól a szobor: Anyám, audiant reges:
Regnum regno non praescribit leges,
s míg dobban a szív – élni fog Croatia!*

DOBRIŠA CESARIĆ

Szlavónia

*Kitárul meghitt szívemnek
újra a régi Szlavónia.*

*Tücsök cirpel a kalászek közt:
az aratás immár közel,
s gabonánkba a barna hörcsög
hívatlan vendégnek jön el.*

*Asszony ballag a gyalogúton,
réten át, messzi gémeskúthoz,
s dalol magában, áthevülve;
éneke, mint e föld, mely szülte:
szélesen áradó s elnyújtott.*

Félálom

*Olykor, ha szemhéjam lehunyom: folyó
tündöklük mögötte – halkán susogó,
s ismerős csónak ring a vén fűz alatt –
Dráva-menti nyarak aranykora, ó!*

*Mellettem Lola ül, a sárga szuka,
s Lord is itt hasal – simogatom suta,
félszeg gyerekként őket. A pillanat
verőfénye kertünk burjánzó, buja*

*zöldjére ragyog, emlékezni kútra,
hintára, körtére és mogyoróra.
S hogy felcsillámlik mind szívemben újra:
ezüst szemcsék, homokban széjjelszórva.*

TIN UJEVIĆ

Szép asszonynevek

*Renáta, Célia,
Agrafena, Cecil,
Helén, Ofélia:
szép asszonyneveim;*

*fényes hazugságok,
szerelmek, illatok,
könnyek, szivárványok:
száz színben átragyog*

*éjek éjjelén mind,
s kín, ha kiterítne,
dalotok lesz mindig
borom elixírje;*

*lelketek: gyönyör s kín,
mézelő nevetek
derűvel üdvözít,
vagy sötétbe temet.*

MARIN FRANIČEVIĆ

Hamvadó nyár

*Odüsszeusz már közel a szirénekhez:
becsukja szemét az égtáj előtt,
mely felől erre hajózott.
Vak pillanata nem nyugózi le
tengeréseit: látnak, álmodznak
hazai kikötőkről, asszonyaikeről,
és hangyállik ágyékuk egyre;
mert zöldellnek majd újra az ormok,
ha épek maradnak lenn a gyökerek,
s kopoltyúikkal továbblélegeznek
a halak és a jövő napokat
betölti madarak szárnyuhogása;
habár mind sósabb lesz a tenger,
s talán a tücskök is még panaszosabban
siratják a hamvadó nyarat.*

Éji dal

Csend vendégsége az éj,
hol minden lélek alábbra száll a némaságban;
s a kérdésre – eljött az óra? – újra és újra a faggatott
felel: mind önmagát hallja, holott
ismeri a választ:
az erdőzúgáshoz hasonlatost.

Alakját megleli, s felölti az éjben minden lélek.
Visszagörbül a tolvaj ujja is
a derengésben.
Társára talál a szent, és az istennel
beszélget.
Mind messzebbre vágyik elszökni a csavargó
önmagától.
Nézi a korbely: visszacsillan-e régi arca
a pohárból?

Éjjel a csillagokhoz egyenes mindenki útja,
s hányan vissza sem térnek, és nem lesz könnyebb
hiányuktól súlya
a földnek, mely ahogy sötétben lebeg, ragyog,
fentről olyan:
mintha hang után kutatva a mélyben
valaki mérné rá egyre a káprázatot.

Régi ária

Milyen dermesztő igézet
rejlik a régi áriában,
hogy lenyűgözve torpan meg, ki hallja,
és már-már élő bálvánnyá mered?

Téved, ki úgy véli: a dalnokra
nem les veszély, zengheti téren,
csehókban, éji balkon alatt; téved:
éneke megöli énekesét.

Lovak tiporják el, s őt lövik le először
a kocsmákban pisztolyt ragadó haramiák,
és fekete leplek alól a sunyi kés
rája villan a balkon alatt.

Megszégyenítve visszavadulnak mind a lovak,
vedlik a haramiák régi módszereik:
finomabb formát ölt a halál, és büntett
csak a kés s az irigy éj vétke marad.

S míg új énekest siratnak a társak:
mindenünnen szól halkán az ének,
és menetelnek a dalnokok tovább,
vezényszavára a régi áriának,

mintha csak erre a dalra
teremtődtek volna, a sorsra vakon.
Miért, miért, hogy a régi ária
újraszüli híveit, dalnokait?

Talán a lovak és a haramiák,
a városok és a féltékeny férjek,
s az erkélyes paloták függönye mögött
vetkező szépaszonyok vétkesek ebben.

Itt az idő, rajtunk a sor.
Zengjen fel a régi ária.

ANTE STAMAĆ

Feledd, feledd...

*Feledd az ezüstlő esőket, feledd
október törékeny hullámain,
a nappalok tört fényű álmait,
s a rózsák szavát, mely csöndnél csöndesebb.*

*Feledd mindazt, mit a szerelem mesél:
az ismert, nem ismert s titkos helyek
forradások lesznek, bűvös hegek –
és fanyar só marja mindet szerteszét.*

*Mert suttogás sem szállhat, ha szárnyatlan,
ahogy rózsza sincs, ha alakja nincsen:
álom marad csak, kontúr, sárga szappan.*

*De örök most is az első jel, mint isten
alkotta kép – csöppnyi arc lángja lobban:
Francesca Lovornik, megigézetten.*

Árnyak

*Halottaink visszajárnak. Fenyőkoszorúval
és gyertyagyújtással illik adózni nekik.
Lobognak a lángok: ópapa, ómama,
kérünk titeket, zablázzátok meg a tehenet,
nyergeljétek meg a bikát, és hörpintsetek velünk
pálinkát, ebben a fényben.*

*Számon kéritek: műveitekkel s életetekkel
mit cselekedtünk? Mért omlanak le a sáncok?
Kik dőzsölnek a hegyeken trónoló palotákban?
Ki követel vért, érdekből, a béke korában,
hogy testvért öljön a testvér?
S túl sok-e az éhes gyermeki száj?*

*Halottainktól nincs áldás. Pillantásuk, akár a kő.
Rozsdáll a fenyő, kihunynak a gyertyák,
hamvad a tűz. Ópapa, ómama,
kérünk titeket: zablázzátok meg a bikát,
nyergeljétek meg a tehenet,
s könnyörüljétek rajtunk, ebben a fényben.*

*Szavatok, mint az ítélet: ó, gyermekeink, unokáink,
látjátok, milyen lomha-kövérek vagytok,
s asszonyaitoknak milyen verejtékeztető a dolog?
Hová lett az irgalmas testvériség és nővériség?
Rójátok le hiteteket és bizalmunkat
távoli szép idegen föld hitelezőinek:
gyógyítsátok ki az elmeszesedett ereket,
és kegyelmezzetek a távozóknak: nekünk.*

Kis templom

*Templom – almányi kicsiny,
sötét, vak lövöldözés;
bibliai már a kín:
a toronycsonk égre néz.*

*Aratás helyett kertben
kaszál a halál rendet,
s golyótól tátongó lyuk
az iskolán – szimbólum.*

*És a tizenketten?
Kik ők? Cinkos mind:
süket és lelketlen.
Teljesen megégett,
szenes a héja
Európa kenyérének.*

És szállnak fenn a gépek...

1991. szeptember 19.

Új államok

*Új államok
támadnak most
a porból
mint bukás után
a csillagok*

*Horvátország kering csak
a sötét mindenségben
egyedül
önmaga és a balál
körüli*

CSEH KÁROLY fordításai

LŐKÖS ISTVÁN

Hungaro-croatica – croato-hungarica

1.

Valaha természetes volt horvátok és magyarok kulturális cseréje. A nyolc évszázados szimbiózis tette szükségsszerűvé, amelyben 1918-ig éltünk. Mindkét náció hasznára. Az eredmények majdani, szintézis igényű számbavétele bizonyára vastkos kötetben fér meg csak. Ideje is volna az összegezésnek, mostanság kiváltképp, hogy a jövő esztendőben szellemi kapcsolataink első nagy fejezetének eseményeit idézhetjük fel: a Szent László alapította zágrábi püspökség 900 éves évfordulóját ünnepli a horvát és a magyar katolikus egyház. László királyt hitbuzgalmi célok vezérelték: az alapítással egyik megvallott célja a térítő munka szolgálata volt, az nevezetesen, hogy „akiket a bálványimádás tévelygése eltávolított Isten tiszteletétől, azokat a püspök gondoskodása a helyes útra visszavezesse”. A pasztorációs munka persze szükségképpen szellemi, művelődési tevékenységgé táult – lévén, hogy a kezdetben a kalocsai érsekség joghatósága alá tartozó püspöki székhelyre Magyarországról vitték az első liturgikus kódexeket. E raritások máig fennmaradtak, így az eredetileg Hartvik győri püspök számára készített, 1100 körüli évekből való, ma *Zágrábi Missale antiquissimum* néven ismert töredékes misekönyvet éppúgy, mint a korábban Esztergomban használt *Benedictionalét* s a 11. század második feléből való zágrábi *Sacramentariumot* is, amely korábban a Somogy megyei Hahóton lévő apátság tulajdona volt.

Kapcsolatainknak ez a középkorban virágba boruló ága a reneszánsz és a barokk századaiban terebélyesedik, s szinte töretlenül tart ez tovább, egészen a 18. század legvégéig – az állami és szellemi szimbiózis újabb fejezeteit alkotva meg. Széphistóriák cseréje (*Az Béla királyról való és az Banko leányáról szép história, Szilágyi és Hajmási*); az énekköltészet egyéb, 16. századi változatainak átköltése (*Cantio de matrimonio, Adhortatio mulierum*); Balassi „horvát virágének nótájára” írott *Aenigma* c. verse; a Mohács és Buda vesztését megénekelő horvát panaszénekek; a szigetvári ostrom és Zrínyi halálának horvát nyelvű verses reflexiói megannyi értékálló példája e reneszánsz kori szellemi-irodalmi kölcsönösségnek.

A kötődések intenzitása a barokk évtizedeiben sem lanyhul. A költő Zrínyi és testvéröccse, Péter irodalmi munkássága pl. annak a recepció folyamatnak kiteljesedése is, amely a horvát műepika első, európai léptékű alkotásának, Marko Marulić *Judit* c. eposzának megjelenésétől a *Szigeti veszedelem* megalkotásáig, illetve horvát átköltéséig (*Adrijanskoga mora Sirena*) ível. A spalatói költő bibliai tárgyú, ám egyértelműen törökellenes célzatú művének 1521-es megjelenése, majd két újabb (1522–1523) kiadása ui. egy folyamat elindítása volt: a Marulić-mű költők egész sorát ösztönzi hasonló célzatú művek megalkotására. Az inspiráció tényeit egy névtelen 16. századi dalmáciai énekszerző Mohács-énekében éppúgy megleljük, mint a raguzai (dubrovnikai) Mavro Vetranović *Buda várának panasza (Tužba grada Budima)* c. énekében, de ott van a *Judit* c. eposz eszmeiségének lenyomata a zárai Petar Zoranić *Planine (Hegyek)* c. pásztorregényében is. Az pedig már törvényszerű, hogy az ugyancsak zárai illetőségű katonaköltő, Brne Karnarutić a szigeti ostrom tragédiáját megénekelve sokban hagyat-

kozik a spalatói mester akkor már klasszikusnak számító alkotására. Irodalomtörténeti közhely, mégsem hagyható említés nélkül, hogy Karnarutic műve, a *Sziget várának elfoglalása (Vazetje Sigeta grada)* ezzel, az említett recepciós folyamatot hatásosan hitelesítő ajánlással látott egy velencei nyomdában napvilágot: „Tekintetes és nagyságos Zrínyi György uraságnak, az én uramnak. Nagyságos György úr, tudva tudom, hogy néhai urunknak, kegyelmed atyjának, Zrínyi Miklósnak dicsőséges és halhatatlan híre fennen ragyog s tündököl e világnak végezetéig, nemzedékről nemzedékre száll s írás nélkül is megőrzi kegyelmének dicsősége. Régi költők nyomdokába léptem, s mert ők énekszóval hirdették e világnak a vitézek kiválóságát, én is szerény énekekkel rónám le adósságomat, hogy egész világ hallja kegyelmed atyjának minden vitézségét, legkiváltképp azt, amit Szigetvár veszedelmekor tett. Felajánlom néked ezen gyarló munkámat s tisztelettel és becsülettel kérlek téged, kegyeskedjél elfogadni ezt a csekély ajándékot éntőlem, aki tiszta szívvel adom és szeretettel ajánlom tenéked. Zárai Karnarutics Barna” (Kiss Károly fordítása).

Az ún. Črnko-krónika (*Podsjeđanje i osvajanje Sigeta* = Sziget megszállása és megvétele) információs anyagából építkező Karnarutic – amikor régi költők nyomdokainak követéséről beszél – mindenekelőtt a Marulić-örökségre gondol, akit nemcsak a műforma, de a prozódia kérdésében is követ, s még inkább a motívumkészlet dolgában. A szultán lovát leíró soraival pl. szemmel láthatóan a spalatói mester eposzát követi – nem is sejtve, hogy néhány évtized elmúltával a költő Zrínyi tollán a *Szigeti veszedelem* strófaiban e motívum a közép-európai barokk poézis formai jegyeivel gazdagodva válik közkinccsé.

A horvát–magyar művelődési kapcsolatok számtalan egyéb, 17. századi dimenziója is olyan szellemi kincs, amelynek tanulságai a huszadik századig ívelnek. Az északi horvát területek (a Zágrábtól a Dráváig, Varazsdig, Krapináig terjedő országrészek) kaj dialektusú irodalma nélkül aligha olvashatnánk ma Krleža méltán híres *Petrica Kerempuh balladá*i c. verskötetét. Ez az irodalom – egyebek mellett – Werbőczy *Tripartitum*ának, Nyéki Vörös Mátyás és Szentmártoni Bodó János műveinek kaj dialektusú recepciójával, Nikola Krajačević Sartorius Káldit követő bibliafordításával gazdagodva formálódott közép-európai összehasonlításban is jelentős irodalomtörténeti fejezetté. Azt pedig még ma is csak sejteni lehet, hogy milyen mértékű volt pl. a 17–18. század horvát nyelvű ferences, pálos vagy éppen jezsuita prédikációs irodalmában Pázmány, Veresmarty Mihály vagy Tarnóczi István munkáinak inspiratív szerepe, amelyek rendre ott sorakoztak a szerzetesi könyvtárak polcain.

Nem érdektelen az sem, hogy a 16–18. századi kaj-horvát szerzők nagyobbik része az ortográfia kérdésében is magyar mintákat követett, amit a 19. század harmincas éveiben az illirizmus mozgalma idején Ljudevit Gaj nem is győzött eléggé kárhóztatni.

Kapcsolatainknak ez az eleven és még a 18. század végén is felhőtlennek mondható folyamata (Katančić ekkor kísérli meg a horvát prozódia klasszicista rendszerezését Baróti Szabó Dávid, Rájnis József, Révai Miklós példáját követve) – a fenti Gaj-allúzió is jelzi – az illirizmus korában más, az eddigiekhez képest csaknem ellentétes irányba fordul. A horvát nemzeti ébredés eszmeáramlatát, nyelvi és stílusteremtéseit, politikai életét szemlélve egyre több, ellenünk irányuló megnyilatkozásra lelünk. A szembefordulás történelmi tényei – közöttük Jellasics 1848-as szerepe – jól ismertek. Ám mert célunk a kapcsolatrendszer építő, a megértés irányában ható elemeinek lajstromozása, itt sem azt keressük, ami elválaszt, hanem azt, ami összeköt. Mert e fölöttébb ellentmondásos korszakban erre is van példa. A horvát romantika legnagyobb

költője, Ivan Mazuranić (a későbbi horvát bán) pl. magyar versekkel kezdte pályáját, a nemzeti ébredés másik népszerű író-politikusának, Mirko Bogovićnak pedig – drámai tanúsága szerint – a „költői dikciót” illetően Vörösmarty volt a mintaképe. Igaz, ez utóbbi – a Bogović-jelenség – egyfajta zárókö a kapcsolatok történetében, a továbbiakban ui. a nemzeteink közötti, megértést célzó szándékok halványulnak, s mind markánsabbak lesznek az ellenérzés felhangjai, amit a század második felét reprezentáló Šandor Ksaver Gjalski regényeiben éppúgy megtalálunk, mint a horvát szimbolizmus legnagyobb alakjának, Antun Gustav Matošnak több írásában. Ám ez az apályos időszak sem vált az együttélés örökségének maradéktalan tagadásává. Épp az imént említett Gjalski-életmű kínálja a frappáns példát: az *Ódon tetők alatt (Pod starim krovovima)* c., sokban Krúdyt asszociáló elbeszélésgyűjteménye, de öregkori memoárjainak (*Rukovet autobiografskih zapisa – Önéletrajzi feljegyzések csokra*) több passzusa is jelzi: ez az író nemcsak a horvát sérelmek regénybe foglalója volt, hanem mindannak ábrázolója is, amit az akkor már igen összetett és ellentmondásos horvát–magyar együttélés ténye jelentett. A horvát Zagorje kis- és középnemességének krónikása némiképp már Krležát előlegezte, aki már 20. századi összegezését adta mindannak, ami a két népet kultúrában és politikában nyolc évszázad során összekapcsolta és olykor elválasztotta.

2.

A horvát–magyar szellemi kapcsolatoknak gazdag eseménytörténetében tallózva szükségszerűen adódik a kérdés: hogyan is állunk mindennek – múlt- és jelenbeli feltérképezésével? A magyarországi kroatiztika múltjára és jelenére gondolunk, s persze a horvátországi hungarológiai kutatásokra is – lévén, hogy a dolgok számbavétele e két diszciplína feladata volt és lesz a jövőben is. A szaktudományban nem ismeretlen, de a közvélemény tudatából hiányzó adatok sorolhatók fel a tények dokumentációjaképpen. Java részük feltárása Póth István érdeme, tőle tudjuk pl., hogy 1849-ben a pesti egyetemen a vukovári születésű Ferenc József előadásaival rendszeres szlavisztikai oktatás kezdődött, s előadásaiban – több szemeszteren át – kroatiztikai témákkal is foglalkozott. Raguza (Dubrovnik) irodalma s a Gundulić-életmű éppúgy helyet kapott előadásaiban, mint a kortárs Ivan Mažuranić munkássága, s nem hiányoztak tematikájából a nyelvészeti, népköltészeti, mitológiai kérdések sem.

A pesti katedrán Ferenc Józsefet követő Asbóth Oszkár (Vatroslav Jagićtól tanulta a szlavisztikát), noha elsősorban nyelvtudós volt, előadásai irodalmi kérdésekre is kiterjedtek.

A század végén, 1894-ben Budapesten a kroatiztika önálló katedrát kapott. A Horvát Nyelv és Irodalom Tanszékének első professzora Margalits Ede lett, akinek *Horvát történelmi repertórium*a máig nélkülözhetetlen kézikönyv, de neki köszönhető Mažuranić *Čengić-Smail aga halála* c. romantikus poémájának átköltése, s egy kötetnyi népdalfordítás is. Két évtizedes működése európai arculatú műhellyé tette a kroatiztikai katedrát, s csak fájlalni lehet, hogy utóda, a nagy tehetségű, fiatalon elhalt Szegedy Rezső éppen csak elkezdni tudta a diszciplínát gazdagító munkáját. Rövid pályafutása alatt így is meghatározó dolgozatokat tett közzé a 16. századi magyar és horvát énekköltészetéről s Szigetvár 1566-os ostromának horvát irodalmi vetületéről, a horvát és a magyar Zrínyiaszok viszonyáról.

Külön tudománytörténeti értekezésben kellene egyszer méltatni a Szegedyt követő Bajza József széles spektrumú munkásságát. Ő 1938-ban bekövetkezett haláláig – a megváltozott geopolitikai helyzet teremtette körülmények ellenére – igen sokat tett azért, hogy a horvát kérdés, a közös társadalmi és kulturális örökség szellemi életünk előterében maradjon. Tudományos dolgozatai számos filológiai kérdést tisztáztak, eredménnyel fáradozott a horvát irodalom klasszikus és élő képviselőinek bemutatásán is. Szép tanulmányban méltatta Šenoa és Gjalski munkásságát, s ő adott hírt elsőként, 1930-ban mindjárt a megjelenés után, Krleža Ady-esszéjéről is. Sajnálatos, a magyar kroatisztika szempontjából különösképp fájlattható, hogy Bajza professzor halálával a horvát tanszék sorsa megpecsételődött. Az ok: a megfelelő professzorjelölt hiánya. Pedig a fiatal Hadrovics László méltó várományosa volt a katedrának, maga Bajza is őt szerette volna látni utódként. Az akkor huszonnyolc esztendő fiatal tudóst magyar, német és horvát nyelvű tanulmányai már akkor a magyar szlavisztika és kroatisztika elismert képviselőjévé avatták.

Bajza múlhatatlan érdeme az is, hogy a monarchia széthullása után két évtizeden át életben tartotta a pesti horvát tanszéket – annak ellenére, hogy 1918 után Zágrábban megszűnt a hungarológiai oktatás. Az 1903-ban viszonyossági alapon szervezett hungarológiai katedra professzora, Greksa Kázmér az impériumváltás után tizenöt évi kitartó kutatói és oktatói tevékenységet hagyott maga mögött, amikor véglegesen távozni kényszerült Zágrábból. Pedig a *croato-hungarica*, amely pl. a Zrínyi-kutatás terén fontos eredményeket teremtett (Franjo Iveković és Vatroslav Jagić munkáira egyaránt gondolhatunk, s még inkább Piszarevics Sándor 1901-ben, Zágrábban magyar nyelven kiadott, *A horvát és a magyar Zrínyiász* c. könyvére), kellőképpen indokolhatta volna a tanszék további működését. Még akkor is, ha olykor sandaság is övezte a tanszék pusztá létét. Jellemző pl., hogy a költőnek és novellistának oly kitűnő Matoš mennyi ellenszenvvel szólt 1909-ben Greksa zágrábi működéséről: „Korábban Zágrábban mutatóban sem lehetett magyar szót hallani. Ma meg ettől az altáji dialektustól hangos a Zrinjevac és a Jellasics-tér, s a magyar elemi iskola, valamint Greksa egyetemi tanár magánlakása; ő – mint mondják – mégis talált a diákok között néhány titkos, sőt hallgatót.”

Úgy tűnik: ma jobb égalji viszonyok között történik kísérlet a zágrábi hungarológiai műhely újjáélesztésére...

WACŁAW FELCZAK

Lengyel közvetítés az 1848–49-es horvát–magyar konfliktusban

Ez a tanulmány az eddig ismeretlen horvátországi lengyel közvetítést kívánja bemutatni, hogy ezzel a Szent István-i birodalomnak arra a részére emlékeztessen, amely 1848–49-ben fegyveres konfliktusba került a liberális, az 1848-as forradalomban hatalomra került pesti kormánnyal. Nem szükséges hangsúlyozni, hogy ez a konfliktus jelentősen gyöngítette a magyarországi liberális tábor, illetve, hogy milyen nagy előnyt jelentett a reakciós Habsburg- és cári erők számára, amelyek az 1848. márciusi forradalmi vívmányok szétzúzására törekedtek.

Éppen ez a Bécsből és Pétervárról kiinduló fenyegetés mozgósított arra minden lengyel erőt – társadalmi irányvonalától függetlenül –, hogy megkísérelje a reakciós nagyhatalmak mesterkedéseit, fenyegetéseit és nyomását elfordítani Magyarországtól, a nyugat-európai liberalizmus legkeletebbre lévő bástyájától. Hogy az egész lengyel társadalom ilyen élénken és átfogóan érdekelt volt a magyarországi liberalizmus megvédelmezésében, annak az a tény volt az oka, hogy a két nagyhatalom egyben a lengyel nemzet két fő elnyomója is volt.

A magyar liberalizmus – mint ismeretes – közvetlenül nyugatról került Magyarországra, és átvette a nyugati, főként francia példaképek nemzetfogalmát, miszerint az államhatárok az etnikum kiterjedésével esnek egybe, a nemzetet az állam, a kultúra és a történelem hozza létre. Ez a feltételezés szöges ellentétben állt Herder elméletével, amely szintén mindenütt elterjedt Közép-Európában. Szerinte a nyelv (és nem az állam) meg a történelmi múlt a döntő a nemzeti hovatartozás kérdésében. A magyar liberálisok azt a véleményt képviselték, hogy ők mint magyarok az állam alkotói, így Magyarországon politikai értelemben csak egyetlen nemzet létezik, a magyar.

A magyar királyság különböző népek konglomerátuma volt, 1848 tavaszának forradalmi eseményei hatására e népek követelni kezdték az őket megillető szabadságjogokat. Ezeket a követeléseket a liberális magyar kormányzathoz intézték. Igényeik elkerülhetetlenül olyan nemzeti mozgalmakba torkolltak, amelyeket az ellenséges nagyhatalmak szítottak.

Elsőként a déli magyar megyék, az úgynevezett „Szerb Vajdaság” szerb lakossága lépett harcba Magyarország ellen. Területi és nemzeti önállóságot követelt a magyar királyságon belül. Magyarország elleni harcukban aktívan támogatták őket a Szerb Fejedelemségben (török fennhatóság alatt) élő szerbek, valamint a horvátok, akik 1848 márciusában szintén felmondták a perszonáluniót Magyarországgal. A horvátok lettek a Bécsből bátorított magyarelles összeesküvés középpontjává, élükön a Bécs és a zág-rábi szábor által horvát bánná kinevezett Josip Jelačić báró állt, a horvátok váltak a magyar birodalom összes, jogaikért küzdő népeinek reménységévé.

Ebben a bonyolult helyzetben a lengyel politikusok az egyetlen lehetséges utat választották, a közvetítés útját. Közép-Európa jövőjéről volt szó, a magyarok értelmezése szerint az országnak liberálisnak kellett lennie, és a liberalizmus előnyeit ki kellett volna terjeszteni a térség minden nemzetére. Ez az út nehéz volt, és – mint ahogy ké-

sőbb bebizonyosodott – a lengyel lehetőségeket meghaladta, mégis ez volt az egyetlen helyes út, a szembenálló nemzetek rövidebb forradalom és a magyar szabadságharc összeomlása után erről maguk is meggyőződhetnek.

Az 1848–49-ben a lengyel Adam Czartoryski herceg által kifejtett tevékenység logikus következménye volt a már korábban, azaz a harmincas, negyvenes években kialakított politikai irányvonalnak. A párizsi Hôtel Lambertban működő csoport az 1830–31-es lengyel felkelés leverése után mintegy a már nem létező lengyel kormány és nem létező állam külügyminisztériuma volt. Adam Czartoryski herceg személyén keresztül élt tovább a lengyel nemzeti mozgalom és politikai eszméi. Lengyel képviseltek (ügynökségek) rendszerével rendelkezett az egyes európai fővárosokban (a három, Lengyelország felosztásában részt vevő nagyhatalom fővárosai kivételével), többek között Törökországban és az ottomán birodalom fennhatósága alá tartozó országokban is. Hogy miképpen gondolkozott a herceg a 1848-as forradalom kitörése előtt Közép-Európáról, azt jól példázza, milyen megoldást javasolt Szerbiának. A szerb fejedelemséget igyekezett mentesíteni Ausztria és Oroszország befolyása alól, és kidolgozott egy átfogó tervet egy később létrehozandó, szerb vezetésű jugoszláv állam megalakítására.

A sikeres szerbiai tevékenység hozzájárult a lengyel diplomácia tekintélyének növeléséhez Európának ebben a részében. Ezzel lökést adott az 1848-as év erősödő mozgalmához. A népek tavaszának idején a lengyel programot az események menete befolyásolta. Adam Czartoryski herceg törekvései kezdetben a Habsburg Birodalom szláv népei felé irányultak, támogatta a prágai Szláv Kongresszust, és üdvözölte a Habsburg Monarchia föderális szellemű átalakítását. Amikor a liberális vívmányokért folytatott küzdelem súlypontja Magyarországra helyeződött át, az Hôtel Lambert a lengyel és a közép-európai célokat a magyarországi forradalommal és szabadságharcral kapcsolta össze. E törekvés eredményeképpen született egy terv egy közép-európai föderáció létrehozására, ez a szövetség Magyarországra és a honvédsereg potenciáljára támaszkodott volna.

E tervek sikeres megvalósításának a feltétele volt a magyar szabadságharc katonai támogatása lengyel tisztekkel és önkéntesekkel, politikai értelemben pedig a magyar királyság ellenségeskedő népei közti megegyezés elősegítése. E törekvések közben egyetlen nemzetet sem hagytak figyelmen kívül. Különös figyelmet fordítottak a délszlávokra, pontosabban a szerbekre és a horvátokra. Ezek a területek különösen fontosak voltak, mivel 1848 júliusában már folyt a magyarok harca a szerb fejedelemség által támogatott vajdasági szerbek ellen. Horvátországban pedig – ahol Jelačić báni hivatalába lépett – a Bécs által támogatott magyarelles orientáció játszott elsődleges szerepet.

Kiderült, hogy a szerb–magyar konfliktus rendezése sokkal nehezebb volt, mint ahogy azt az Hôtel Lambertban remélték. A lengyel diplomácia fáradozásainak köszönhetően mégis napirenden lehetett tartani a megegyezést. A szerbekkel szembeni pozíciója erősítéséért Czartoryski herceg megpróbált minden, az illír mozgalomban részt vevő erőt megnyerni, vagyis azokat, akik felleptek Jelačić bán politikája ellen, és belátták a Magyarországgal való kiegyezés szükségességét.

Horvátországban a lengyel befolyás az illír mozgalom kezdeti óta jelentős volt. Elsősorban a lengyel romantikus költészet és a lengyel szabadságeszme hatásáról van szó. Mégsem került sor 1848 előtt állandó lengyel képviselő felállítására Zágrábban, akkor viszont a lengyel körök mindenképpen szükségesnek tartották egy állandó megfigyelő és közvetítő kiküldését a horvát fővárosba. Csak Belgrád közvetítésével került

sor kapcsolatfelvételt, a negyvenes évek eleje óta működött ott Czartoryski egy állandó ágense, František Zach, egy lengyel szolgálatban álló cseh. Bizalmas kapcsolatokat tartott fenn az illír politikusokkal, Pavle Čavlovičyal, Stefan Carral, Albert Nugent gróffal és főképpen Ljudevit Gajjal, aki az illír mozgalom alapítójának számított. Gaj 1846–47-ben háromszor járt Belgrádban, és minden alkalommal találkozott Zachhal. Nemcsak formális kapcsolatok voltak ezek. Az illír mozgalom vezetője és a lengyel ágens között szoros politikai együttműködésre került sor, a horvát és lengyel célok érdekében történő információcserére, s mindenekelőtt a „jugoszláv eszme” szellemében történő kooperációra. A zágrábi lengyel törekvések középpontjában mindig Ljudevit Gaj állt. Elsősorban ő volt az, akit a lengyel fél állandó együttműködésre próbált megnyerni, bár a lengyel központban ismerték mindazokat a szolgáltatásokat, amelyeket Gaj Metternichnek nyújtott. Ezt azonban inkább a horvát politikus ravaszságának, mintsem rosszakaratának tulajdonították. A forradalom kitörése után ismét Gaj került a lengyelek figyelmének a középpontjába.

A forradalom kitörése utáni helyzetről František Zach az első jelentést 1848. május 17-én küldte Bécsből az Hôtel Lambertba. Beszámolt arról, hogy Zágrábban találkozott Jelačićyal, Dalmácia, Horvátország és Szlavónia három megye királyságának a bánjával. Zach nem rejtette véka alá, hogy Jelačić egy Magyarország elleni háborút készített elő. Bécsben találkozott Gajjal, ahol mint az ún. szláv „Beseda” résztvevői együtt tárgyaltak a Habsburg Monarchia föderációs átalakításáról. Ezután azonban Zach kilépett a lengyel szolgálatból, és visszatért hazájába. Megszakadtak a kapcsolatok a horvátokkal. Újrafelvételüket Czartoryski külön megbízottja, Ludwik Bystrzowski tette meg 1848-ban. Balkáni küldetése Zágrábban kezdődött, ahová október második felében érkezett, tehát már a horvát–magyar háború kitörése és az októberi bécsi forradalom elfojtása után. A magyarországi szlávok akkoriban már a reakció oldalán álltak, a forradalmat a felettük politikai uralmat gyakorló magyarok képviselték. Ebben a helyzetben a lengyelek minden szimpátiája és reménye – mint ahogy egyébként minden európai forradalmáé – a magyarok oldalán volt. Czartoryski mégsem mondott le a közvetítés gondolatáról. Bystrzowski hosszasan tárgyalt Zágrábban Gajjal, aki ekkor már vitába keveredett Jelačićyal. Gaj a tőle megszokott módon most is illúziókban ringatta magát, bár javaslatait meggyőző módon tudta előadni. Azt javasolta Bystrzowski-nak, hogy indítsanak el egy akciót, amelynek célja Jelačić megbuktatása. A fejét tette ennek az akciónak a sikerére, ha két-, háromszázezer frankot kifizetnek neki. Gaj fantasztikus ígéretét a lengyel politikusok teljes komolysággal fogadták, ezt jelentéseik és tanúsítják. Ettől kezdve Jelačić báró megbuktatásának gondolata – mint a horvát–magyar háború félbeszakításának egyik lehetséges útja – az Hôtel Lambertban működő körnek egyik legfontosabb kívánsága lett, bár ugyanakkor a báró megnyerését és a Habsburg céloktól való elfordítását is kilátásba helyezték. Bystrzowski ezt az ötletet terjesztette elő Rajačić pátriárkának, a vajdasági szerbek vezetőjének, amikor az segítséget kért tőle. Később ezt az ötletet újra felkarolták, amikor Andrija Torquat-Brlić, Jelačić egyik emisszáriusa, Párizsba érkezett.

E két elképzelés közül, amelyek – szögezzük le rögtön – nem voltak reálisak, csak az elsőt lehetett volna sikerre vinni, de azt is csak azért, mert az országon belül volt egy autentikus ellenzék Jelačić báróval szemben. Valóban kezdett ellenzék kialakulni az illír mozgalom balszárnyán, különösen a császár által oktrojált 1849. májusi alkotmány után. Ez az ellenzék a bécsi udvar és azok ellen a horvát politikusok ellen irányult, akik az udvar és a bécsi kormány politikáját támogatták. Ez ugyanolyan mér-

tékben irányult Gaj ellen, mint a bán ellen. Ezért azután Gaj személye már nem játszott szerepet a horvát mozgalommal kapcsolatos lengyel számításokban és lépésekben. Ettől kezdve az illír mozgalom balszárnyához kellett közeledni, és a bán elleni cselekedetekre buzdítani. Ehhez, amilyen hamar csak lehet, egy ügynököt kellett küldeni Horvátországba, és hosszabb zágrábi tartózkodást kellett számára biztosítani. Erre a küldetésre Karol Gregorowicz személyében találták meg a jelöltet.

Gregorowicz valóban minden lehetséges jelölt közül a legjobbnak bizonyult. Személye nem ismeretlen a történetírás előtt, már az 1830-as novemberi szabadságharcban is részt vett. A felkelés után rövid ideig a magdeburgi erőd foglya volt, később Belgiumban élt, 1846-ban pedig eddig ismeretlen körülmények között Horvátországba került, ahol eleinte franciatanár volt Károlyvárosban. Szerkesztője volt a „Danica” című folyóiratnak. Ez egyfelől érdeklődéséről, másfelől pedig megfelelő felkészültségéről tanúskodik. Megtanulta a horvát nyelvet, és összebarátkozott számos vezető illír politikussal. Hogy mennyire azonosult Horvátország problémáival, arról a párizsi Szláv Társaság tagjainak 1848-as listája tanúskodhat, amelyre őt mint „Gregorowich Polonais et Croate” (lengyel és horvát) vették fel. Nincsenek adataink a forradalom kezdetén végzett tevékenységéről. Később működése alapján megállapíthatjuk, hogy forradalmi és horvátbarát beállítottságú volt. Az októberi bécsi forradalom Bem József tábornok parancsnoksága alatt harcolt. A bécsi forradalom leverése után nehéz helyzetbe került, saját bevallása szerint öreg barátja, Brlić, Jelačić titkára segítette ki a bajból. Bécsből ismét Zágrábba ment. Horvátországi tartózkodásának ezt a második időszakát részletesen leírta.

Amikor 1848 novemberének közepén Zágrábba érkezett, ott olyan hangulat uralkodott, amelyet a „lehető kegyedvezőlenebb”-nek nevezett annak az ügynek a szempontjából, amelyért ő Bécsben harcolt. A bán korlátlan hatalma felmérhetetlen volt. Bár az ő udvarral szembeni alázatos viselkedése nem volt rokonszenves a hazafiak szemében, egyikük sem mert szót emelni. A korlátlan sajtószabadság – szó szerint így nyilatkozott Gregorowicz – ebben a helyzetben fontos szolgálatot tehetne, ha liberális írárok az osztrák, magyar, olasz, lengyel és más népek helyzetéről is tájékoztatnának. Véleménye szerint a „Südslawische Zeitung” az óvatos cseh politikát utánozta, amíg a „Slavenski Jug” semmilyen politikai koncepciót sem mutatott fel, ráadásul még rosszul is szerkesztették, tele volt elkoptatott frázisokkal, fontos ügyekben pedig „vagy hallgatott, vagy lakonikus” volt. Gaj „Narodne Novine” c. újságjának sem volt semmiféle befolyása a közvéleményre, nem is szólván az „Agramer Zeitung”-ról, amely hosszú ideje Ausztria érdekeit képviselte. Így a lengyel ágens ekkor a horvát mozgalom „politikai tétlenségével” és a politikusok egy szűk csoportjával találkozott, akik Lentulaj, a bán helyettesének vezetése alatt próbálták Horvátországot más vágányokra terelni. Régi barátságaira támaszkodva először magánszemélyként kezdte tevékenységét. Amikor nézeteit tettekre kezdte fordítani, és a nyilvánosság előtt is hangoztatta őket (mint ahogy erről ő maga beszámol), letartóztatták. Hamarosan szabadon bocsátották, miután üldözőinek azt mondta, hogy kész a vajdasági frontra menni, a szláv ügyért a verét ontani, és ezzel meggyőzni üldözőit arról, hogy ő jó szláv és jó lengyel. Tényleg a Vajdaságba utazott, és ott Rajačić pátriárka ajánlólevelének köszönhetően tüzérsztként vették fel katonai szolgálatra. Azon kevés lengyel tisztek közé tartozott, akik akkoriban szerb oldalon a magyarok ellen harcoltak. Jellemző a vajdasági helyzetről alkotott ítélete: „...senki sem állíthatja, hogy a vajdasági forradalom nem nemzeti. A magyarok olyan égbekiáltó módon megsértették a szerbek és románok nemzeti jogait, hogy a két fél vitáit csak fegyverekkel lehetett megoldani.”

A horvátokkal összehasonlítva különösen nagyra becsülte a szerb társadalom morálját és a szerb hadsereg harci szellemét. A vezetők közül különleges elismeréssel említette a vajdasági Suplikacot. A pátriárkáról viszont azt írja, hogy nagyon megváltozott, miután a császár kitüntette a „vaskorona keresztjével”; hajthatatlan a magyarokkal szemben, és Habsburg-párti lett.

Gregorowicz a Vajdaságban találkozott a már említett Bystrzonowskival, aki ez idő tájt fáradhatatlanul munkálkodott a szerbek és a magyarok közti kiegyezés elérésén, valamint egy Ausztria elleni közös front kialakításán. Bystrzonowski felfigyelt Gregorowiczra, és elhatározta, hogy felhasználja zágrábi kapcsolatait. Az emisszárius fáradozásainak köszönhetően Gregorowiczot a pátriárka nagyon pozitív bizonyítványával bocsátották el a szerb katonai szolgálatból. Rajacić ellátta őt ezen kívül Zágrábba szóló ajánlólevéllel. Gregorowicz aligha kaphatott volna jobb ajánlásokat a zágrábi ágensi posztra. Bystrzonowski diplomáciai szolgálatra alkalmazta. A formaságok elintézése végett azonban először Belgrádba kellett utaznia, hogy ott Lenoir-Zwierkowski-tól, az állandó lengyel követőtől pénzt és ajánlásokat kapjon. Az ajánlások általános jellegűek voltak. A különleges utasítások a horvát sajtó befolyásolására és az információk folyamatos szállítására vonatkoztak. Azt tanácsolták neki, hogy Gajjal szemben maradjon elfogulatlan, és próbáljon meg együttműködni vele. Szolgálatilag Gregorowicz Lenoirnak volt alárendelve, a fizetését azonban Szardíniából kellett volna kapni. Így állt ez ugyanis a Szardíniai Királyság és az Hótel Lambert közti együttműködési szerződésben, amelyet az Olaszország és Ausztria között még mindig tomboló háborúval összefüggésben kötöttek, hiszen Horvátország Ausztriától való elszakadása mindenekelőtt Olaszország érdekében állt. De még mielőtt Gregorowicz elfoglalhatta volna posztját, véget ért az olasz háború. Tehát már nem lehetett szó arról, hogy a lengyel ágenset a szardíniai kormány fizesse. Ezáltal Gregorowicz Belgrádban mind szolgálatilag, mind pedig anyagilag csak Lenoirnak volt alárendelve.

1849. május 24-én Gregorowicz elhagyta Belgrádot, és visszatért Zágrábba. Onnan küldött első jelentéseiben pozitívnak ítélte meg az általános helyzetet. „A legutóbbi októberi bécsi események óta a hangulati állapot 30%-kal javult az igazság és a szláv ügy javára nézve” – jelentette április 6-án. Megállapította, hogy az oktrojált alkotmány, még ha Horvátországban nem került is kihirdetésre, általános felháborodást keltett. Különösen Lentulaj, a bán liberális nézeteiről ismert helyettese kételkedett a kormányzat azon jogában, hogy erőszakkal érvényesítse az alkotmányt Horvátországban, és ezzel megfossza a horvátokat történelmi jogaiktól. Gregorowicz annak a feltevésének adott hangot, hogy mostantól az események esetleg majd gyorsabb lefolyást nyernek, mivel a társadalomban „egy szemmel látható fordulat következett be az igazi szabadság és a magyar oldal irányába”. Ekkor Horvátországban már tudtak Bem hadseregének erdélyi sikereiről, valamint arról is, hogy a honvédsereg általános támadásba lendült. A horvát fiatalok tömegesen jelentkeztek katonai szolgálatra. Közben az a határozat született, hogy nemzeti hadsereget alapítanak, amely 20 zászlóaljából fog állni, és ezt a sereget kivonják a bán parancsnokság alól. Ennek az intézkedésnek szükségességét Lentulaj is megerősítette; azzal is egyetértett, hogy Gregorowicz vegye át az egyik zászlóalj parancsnokságát. Így kívánta ugyanis a fiatalság, amellyel a lengyel ágens kapcsolatban állt.

Éppen e zászlóaljnak a kérdése (amelyek a szervezők szándékai szerint az ellenzék fegyveres erejét képezték volna, és amelyekkel nyomást lehetett volna kifejteni a bánra) készítette Gregorowiczot lázas, kellően meg nem fontolt cselekvésre. 1849. áp-

rilis 21-i jelentésében azt írja Lenoirnak, hogy folyamatban vannak egy Ausztria- és bánellenes forradalom előkészületei, és ezért arra az elhatározásra jutott, hogy elküld egy fiatal horvátot a párizsi központba, hogy 25 ezer francia fegyvert és pénzt kérjen a forradalmi propagandához. Lavoslav Župan volt a küldött, könyvkereskedő, kiadó, forradalmár és Gregorowicz személyes barátja.

Župan küldetése meglepte a párizsi lengyel vezetést, annál is inkább, mivel a horvát emisszárius a Gregorowicz kezétől származó papírlaptól eltekintve, semmilyen ajánlóírást és egyetlen horvát csoporttól származó meghatalmazást sem tudott felmutatni. Az Hôtel Lambertban elsősorban az iránt érdeklődtek, hogy ki áll a bánellenes ellenzék élén, hány tagból áll ez a csoport, és Jelačić bukásának esetére kit jelölnek bánként. Župan ezekre a kérdésekre csak nehezen tudott válaszolni. Csak az volt biztos, hogy a bán- és Gaj-ellenes, azaz az osztrákbarát politika elleni horvátországi mozgalom erős volt, és élén Ivan Mažuranić, a jeles költő és későbbi nagy horvát politikus állott.

Župan május 5-én érkezett Párizsba, május 15-én indult onnan vissza. Ekkor Czartoryski párizsi székhelyén tárgyalások folytak a magyarok képviselője, Teleki László és a Habsburg Monarchia többi népeinek képviselői között, az utóbbiak szószólója František Rieger cseh politikus volt. Az volt a céljuk, hogy megvalósítsák a kiegyezést a magyarok és a magyar királyság nem magyar népei között, létrehozzanak egy közös osztrákellenes frontot, és elismerjék a föderációt mint egyetlen lehetőséget a nemzeti kérdés végleges és tartós megoldására. 1849. május 18-án, három nappal Župan elutazása után aláírták az erről szóló okmányt.

Župan információit – még ha nem is lehetett őket ellenőrizni, és így megbízhatatlanok lehettek – pozitívan fogadták az Hôtel Lambertban. A fenntartások ellenére elhatározták, hogy segítenek a horvátoknak, és teljesítik Gregorowicz kérését. Mivel azonban a lengyel emigráció egyáltalán nem rendelkezett fegyverkészlettel, csak a szükséges lépéseket tehetők más kormányoknál.

A „Horvátokhoz intézett jegyzékben”, amelyet Župan vitt magával visszautazásakor, Czartoryski herceg utasítására a következő állt: „Azáltal, hogy fegyvereket kér egy magyartól független, de a közös ellenség ellen irányuló fellépéshez, Horvátország olyan döntést hozott, amely saját és minden délszláv érdekeivel teljes összhangban áll. A lengyelek a törzsi rokonsághoz és a közös érdekekhez híven készek a horvátokat minden erejükkel és eszközükkel támogatni. Mivel nincsenek saját fegyverkészleteik, Franciaország és Piemont kormányához kívánnak fordulni. Először azonban meg kell nyerniük Franciaország és Olaszország közvéleményét, akik eddig elutasítóan viselkedtek a horvát érdekekkel szemben. Ennek következtében tehát fontos bizonyítékokat szolgáltatnia ahhoz, hogy Horvátországnak valóban szándékában áll az Ausztriával való szakítás és áttérés a szabadság táborába.” A jegyzék további szövegében világosan a tudomásukra hozzák, hogy Nyugat-Európa közvéleményének és kormányainak megnyeréséhez vezető egyetlen út a kiegyezés a horvátok és a magyarok között. Ezért avatta be az Hôtel Lambert vezetősége Telekit, a magyar küldöttet ebbe az ügybe, s ő késznek mutatkozott a lengyel akció érdekében fellépni Franciaország és Piemont kormányánál, azzal a fenntartással persze; garanciát kér arra nézve, hogy a fegyvereket valóban a közös ellenség ellen használják fel, nem pedig a magyarok ellen. A lengyel félnek is szüksége van – írták az Hôtel Lambertban – a horvát garanciákra. Szóban előterjesztett biztosítékok nem elegendők. Teleki véleménye szerint Jelačić megbuktatása lenne egy ilyen garancia, a lengyelek számára

viszont egy lengyel légió felállítása lenne, s ha ez nem is volna nagyon erős, de mégis lengyel nevet viselne. Az Hôtel Lambert véleménye szerint e két feltétel teljesítése elegendő lenne ahhoz, hogy a nyugat közvéleményét meggyőzzék a horvátok őszinte szándékairól. Ha a horvát fél ezeket a feltételeket elfogadja, új követet kell küldenie, már a megfelelő ajánlásokkal.

Ugyanabban az időben, amikor Župan Párizsban tartózkodott, Herlaković, a délszlávok egy másik képviselője is előterjesztette hárommillió frankra szóló kérését. Az Hôtel Lambertban elhatározták, hogy támogatni fogják ezt a kérést, és az ügy sikeres lezárását remélték. Azt is fontolgatták, miképp kellene ezt az összeget elosztani. Azt tervezték, hogy egy részét a horvátoknak szánt fegyverek megvásárlására szánják, másik részét a horvátországi és vajdasági nemzeti párt újjászervezésére, a harmadik részével pedig a lengyel légiót finanszíroznák.

A lengyel diplomácia szándékában állt a horvát baloldal hathatós támogatása, azal a feltétellel, hogy a horvátoknak maguknak is tettekkel kell bizonyítaniuk harckészségüket a reakciós erőkkel szemben. Erre később mégsem került sor. Gregorowicz ezt a „magyarokkal szembeni elvakultsággal”, „politikai tétlenséggel” és „saját gyengeséggel” magyarázta. Egyébként a 20 zászlóalj, azaz a nemzeti hadsereg felállításának ügye elsikkadt, mert Jelačićnak, akit idejében tájékoztattak erről, sikerült a baloldal terveit megakadályoznia.

Mivel a bán nehéz volt megdönteni, azt a kérdést vetették fel az Hôtel Lambertban, hogy vajon nem lehetne-e őt megnyerni. Erre akkor kínálkozott alkalom, amikor Andrija Torquat-Brlić, Jelačić egyik követe Párizsba érkezett. Az volt a feladata, hogy a nyugat közvéleményét a horvát érdekeknek megfelelően befolyásolja, és a magyar propagandát semlegesítse. Brlić Párizsban kapcsolatokat teremtett az Hôtel Lambertban működő körrel, és 1849. február 9-én, röviddel Horvátországba történő hazautazása előtt aláírt egy néhány pontból álló nyilatkozatot, amelyben kötelezte magát arra, hogy törekedni fog a horvát–magyar kiegyezés és a magyar korona népei föderációjának megvalósítására. Mindenekelőtt azonban a bán befolyásolásáról volt szó, akit el kellett szakítani az udvartól és a bécsi vezetéstől. Brlićnek az volt a szándéka, hogy küldetését cseh és szlovák politikusokkal együttműködve teljesíti, tehát egy széles ellenzéki frontot akart képezni Bécs ellen, amelyben kulcsfigura lett volna a bán. Röviddel Horvátországba történő visszaérkezése után mégis megállapította, hogy a dolgok állása sokkal bonyolultabb, mint ahogy sejtette. Április 26-án kelt beszámolójában azt írta az Hôtel Lambertnak, hogy ígéreteinek néhány pontja már nem betartható. Már csak a horvát–magyar ügy és a bán ügye maradt hátra. Brlić szerint a horvátországi hangulat nem volt annyira magyarelles, hogy a horvát–magyar kiegyezés és egy föderáció megalapítása ne lenne lehetséges. „Ha a magyarok”, így írta szó szerint, „bölcs és politikai lépéseket tesznek, a dunai föderáció nem lesz sokáig pium diszederium.” Brlić fel volt buzdulva a magyar hadsereg tavaszi sikerein, és sürgette a lengyel diplomácia vezető személyiségeit, hogy még inkább fokozzák a nyomást a magyarokra, és kötelezzék őket engedményekre a nem magyar népekkel szemben. Kossuth függetlenségi nyilatkozatát apolitikus, ezért káros írásként értékelte, amely csak akadályozhatja a magyarországi megbékélést. Mindenekelőtt azonban a Habsburg-ház Debrecenben kinyilvánított trónfosztása volt az, ami Jelačićnak, a dinasztia egyre hűségesebb szolgálójának a magatartását megmerevítette. A magyar győzelmek által erősen befolyásolt Brlić azonban még mindig illúziókban ringatta magát. Amikor a bán hadserege élén a fenyegetett szerbek segítségére sietett, Brlić ezt az eseményt

a következőképpen kommentálta: „Jók a tervei. Meg fogja menteni a Vajdaságot, és ha az osztrákokat időközben teljesen megverik a magyarok, ha Bécs magyar kézben lesz, ha ez lehetséges – és talán mindenképpen –, pacifikálni fogja a magyarokkal együtt.” Erről Jelačićyal személyesen beszélt, és nyilvánvalóan volt rá oka, hogy a bán politikáját így és nem másképp ítélje meg. A totális vereség láttán a magyarokkal való kiegyezés gondolatát még nem kellett elvetnie a bánnak, amikor azonban fülébe jutott a közeledő orosz segítség híre, magatartása egyértelműen magyarellenes és Habsburg-párti lett. Ezt maga Brlić is megérezte, kegyvesztett lett, és visszavonult politikai tevékenységétől. Władysław Czartoryskihez intézett levelei pesszimistává váltak. Sőt megállapította: „Mi horvátok és szerbek úgy viselkedünk a politikában, mint a gyerekek”, „nincs megváltás hazánk számára” és így tovább. Brlić küldetése teljes sikertelenséggel végződött. Gregorowicz ezalatt Zágrábban egész más elképzeléseket követett. Ha a bánnal való együttműködés lehetetlen volt, akkor Bemmel talán létrejöhetne. Gregorowicz 1849. május 2-án feletteseinek küldött jelentésében közölte, hogy abban a csoportban, amellyel kapcsolatban áll – azaz az illír baloldalnál – egy határozatot hoztak, delegációt küldenek Jelačićhoz, hogy őt az új körülményekre való tekintettel Bem tábornok közvetítésével tárgyalásra bírják Kossuthtal. Ha Jelačić ezzel egyetértene, Gregorowicz azonnal Bemhez utazna. Delegációt ugyan nem küldtek, Bem neve mégis egyre nagyobb reményeket kezdett kelteni a baloldaliak köreiből. Jellemző erre Gregorowicz május 19-i jelentése, amelyben többek között ez áll: „Bizonyos, hogy, mihelyt a magyarok átlépték a Háromegy Királyság határát, a horvátok delegációt küldenek Bemhez kiegyezés céljából.” Május 26-án kelt jelentésében Gregorowicz már a következőket közli ezzel kapcsolatban: „Így a hazafiak (a horvát értelmiség hírességei) és köztem arra a megállapodásra került sor, hogy, amint Bem bevonul a Szerémségbe, egy küldöttséget menesztenek hozzá, hogy csatlakozzanak hozzá közös akciókra anélkül, hogy Jelačić bánra számítanának és anélkül, hogy a nemzetet bármilyen szankció is sújtaná... Hiszen alapjában véve a horvátok »Slobodoljubci« (szabadságszeretők), és mivel a legcsekélyebb fogalmuk sincs államról, szervezetekről és intézményekről, szívesen adják meg magukat annak, aki elsőként hirdeti meg nekik a szabadságot.” Gregorowicz bizonygatta, hogy Bem Erdély nem magyar népeivel szembeni magatartása miatt a legnagyobb közkedveltségnek örvend Horvátországban, és hogy őt az egész horvát nemzet bánná kiáltaná ki, ha seregével átlépi a horvát határt.

Úgy tetszik, Gregorowicz hűen adta vissza ezt a hangulatot. Hogy valóban így volt, azt a legjobban Kušlan belgrádi küldetése bizonyítja.

Dragojlo Kušlan, a „Slavenski Jug” c. újság szerkesztője az illír mozgalom baloldalának vezető képviselői közé tartozott. Állandó kapcsolatot tartott fenn Gregorowiczcsal, és kitűnően ismerte a balkáni lengyel tevékenységet. Ezért bízták meg belgrádi küldetéssel. Szoros kapcsolatba lépett ott Lenoir-Zwierkowskival, és beszélgetéseik közben hangot adott óhajának, hogy amilyen gyorsan csak lehet, Bem vonuljon be Horvátországba, ott tárt karokkal fogadják majd, és bánná fogják kikiáltani. Gregorowicz információi tehát nem a lengyel ügynök fikciói voltak, aki egyébként a bécsi októberi forradalom idején nagy tiszteletet tanúsított parancsnoka, Bem tábornok iránt.

Felvetődik a kérdés, hogy ki volt, aki Bem bánna való kikiáltását kieszelte. A horvát politikusok, vagy maga Gregorowicz? Minden látszat szerint Gregorowicz. Ez jelentéseiből tűnik ki, különösen a „tétlenségről”, „passzivitásról” és a horvát politikusok hiányos politikai jártasságáról írt fejtegetéseiből. Vitathatatlan a lengyel

ágensek és a horvát baloldal vezetőinek a kölcsönös bizalomra és azonos politikai-társadalmi nézetekre épülő együttműködése. A tevékenységéről küldött részletes jelentésben Gregorowicz azt írta: „Első fáradozásaim a szerkesztőkre irányultak, akikkel évek óta barátságban voltam. Megpróbáltam őket ugyanis meggyőzni arról, hogy a mai helyzetben az újságoknak, legyenek azok bár mindössze egy fél nyomtatott ív terjedelműek, meg kell jelenniük, és hogy az eddigi lapoknál nem lehet felfedezni semmiféle egyértelműen kiforrott politikai irányvonalat. Mindent egybevetve nekünk, fiataloknak össze kell fognunk. Ebből a célból titkos tudományos-baráti találkozókat rendezünk ismerősök részvételével”. A lengyel ügynök fáradozásainak köszönhetően az ellenzéki sajtó terjesztése feltehetően megjavult; ahogy Gregorowicz írja, „kocsmákban, plébániákon, falvakban”, egyszóval az egész országban.

E tevékenység következményei nem sokáig vártak magukra. Jelačić forradalmi-nak ítélte meg, és bevezette a cenzúrát. A sajtóval kapcsolatban a következőket mondta május 7-én: „Hogyan, ti forradalmat akartok? Engem megölhetnek, akár Latourt, én mégis hű maradok császáromhoz. Oly sokat teszek hazámért, és ti ezt újságaitokkal mind tönkretettétek.” Elrendelte a cenzúra bevezetését, minden újságot óvadékkal terhelt, és visszaállította az ostromállapotot „mindazok ellen, akik a népet uszítják és rosszat mondanak a császárra és családjára.”

Megkezdődött a harc az ellenzéki sajtóért. Miután a bán Zágrábból a frontra utazott, a cenzúra – Lentulajnak, a bán helyettesének köszönhetően – még valamennyire megkerülhető volt. Az óvadékkal nem volt ennyire egyszerű. Gregorowicz jelentéseiben gyakran hangsúlyozta a horvát társadalom nyomorát, és panaszkodott, hogy nincs elég pénze közcélokra. Ha az újságok nem fizetnék meg az óvadékot – írta Belgrádba –, akkor tönkremennének, és megszűnésükkkel vége lenne a horvátországi ellenzéknek is. „Nem rendelkezünk más eszközökkel az országon belüli ellenzéki szellem fenntartására, mint a független sajtó közvetítő szerepe.” Ezért kétezer forintos azonnali támogatást kért.

Belgrádban Gregorowicz jelentéseit Lenoir-Zwierkowski fogadta. Teljesen egyetértett Gregorowicz álláspontjával, és a Bystrzonowskival való megegyezés után közölte a zágrábi ágenssel, hogy jóváhagyták a kért összeget a horvát sajtó számára. A pénz átutalását meg sem várta, Župan zágrábi könyvkereskedőtől kölcsönt vett fel, és ettől kezdve a kérdéses újságok továbbra is megjelenhettek. Ez az esemény eddig ismeretlen volt a történetírás számára. Ez annál is érdekesebb, mivel a belgrádi ügynökség elhatározta, hogy felkelti a magyar kormány érdeklődését a horvát ellenzéki sajtó iránt. Bystrzonowski megegyezett Batthyány Kázmérral, a magyar kormány külügyminiszterével, aki késznek mutatkozott a horvát folyóiratok tartós anyagi támogatására, ha azok cikkeikben nem lépnek fel a magyarok ellen. Sajnos ezt a pénzt objektív okokból nem lehetett a magyaroktól megkapni. A horvát könyvkereskedőtől felvett hitelt Czartoryski herceg csak 1850-ben tudta visszafizetni. Ettől függetlenül Dragojlo Kušlan, a „Slavenski Jug” főszerkesztője Belgrádban személyesen Lenoirtól kapta meg a pénzt az újság számára, amiről 1849. június 10-i számlája tanúskodik.

Zágrábi küldetésének kezdete óta panaszkodott Gregorowicz egyes horvát politikusok tétlensége, sőt gyávasága miatt, nem utolsósorban beszámolt Gaj intrikáiról is. Gaj előtt nem maradtak ismeretlenek Gregorowicz többnyire negatív ítéletei, ezért a „Slavenski Jug” elkeseredett ellenfelei közé tartozott. Többször nyilvánosan kijelentette, hogy ez az újság bukásra van ítélve, mivel átítatódott a „lengyel–magyar” szellemiséggel. Gregorowicz állítása szerint Gaj akkoriban már annak az „Agramer Zei-

tung"-nak a szerkesztője volt, amely teljesen a bécsi politikai irányvonalától függött. Ezért küzdött a horvát baloldal oly elkeseredetten Gaj ellen. Szerkesztőségében korának legtehetségesebb horvát újságírói dolgoztak Bogoslav Šulekkel az élükön. E fiatalok ugyan baloldali beállítottságúak voltak, anyagi okokból mégis Gajjal tartottak. Amikor Gaj Bécsbe utazott, a horvát baloldal palotaforradalmat robbantott ki. Az „Agrar Zeitung” egész kollektívája átment a „Slavenski Jug”-hoz. Ezzel a „Slavenski Jug”, anyagilag már biztosítva, új tehetséges újságírókat nyerhetett meg Bogoslav Šulekkel az élen. Gregorowicz meglepéssel számolt be ezekről az eseményekről, különösen arról, hogy Gaj – akit Zágrábban az egész délszláv terület legagyafúrta és legravaszabb emberének tartottak – „tajtékzik dühében”. Gregorowicz magának tulajdonítja az érdemet Gaj bekerítésében és leleplezésében.

Ha a Gregorowicz jelentéseiben bemutatott személyes érdemeit túlzottnak tartjuk is, nem vitatható, hogy a lengyel ágensnek jelentős szerep jutott a horvát ellenzék szervezésében és aktivizálásában. Gregorowicz valódi összekötő volt a szétvert, cselekedni félték, a Habsburg Monarchia keretei közé zárt horvát ellenzék és a külvilág között. Feltehetően ő volt az ellenzék számos tevékenységének elindítója ideológiai értelemben is. Az ő ösztönzésére került sor – eltekintve az itt már említett intézkedésektől és lépésektől – a „Szózat minden horváthoz” megjelentetésére, amely az akkori körülmények között az ellenzék kiáltványának és programjának számított. Erre a szózatra, mint nyilvános aktusra, amely az illír mozgalom baloldali radikálisainak haladó karakterét bizonyítja, a jugoszláv történészek még ma is hivatkoznak. Az oktrojált alkotmány elleni küzdelem a belpolitika ellenzéki tevékenységének egyik formája volt. Gregorowicz aktívan részt vett benne.

A lengyel diplomácia minden igyekezetével azon fáradozott, hogy Horvátországot kiszakítsa Bécs vonzásköréből, és a harcban álló magyarokkal egyezsége juttassa. Az akkori körülmények között ez a reakcióval való szakítást és a forradalommal való kapcsolatot jelentette volna. Ugyanebben a szellemben jártak el a szerb–magyar és a román–magyar kapcsolatokban. Gregorowicz zágrábi küldetése a letartóztatásával végződött. Egy horvát börtönbe vitték. A liberális magyar államra épülő közép-európai föderáció 1848–49-es lengyel terve az orosz intervenció következtében szertefoszlott.

BODOR ENDRE fordítása

Wacław Felczak, a kitűnő tudós és tanár, Magyarország barátja 1993. október 23-án Varsóban elhunyt.

A lengyel történész tanulmánya eredetileg németül látott napvilágot a *Studia Polono-Helvetica*. Band 15. (Basel–Frankfurt, 1989) című kötetben „Um die Gestaltung von Mitteleuropa (Polonische Vermittlung im Nationalkonflikt der ungarischen Monarchie 1848–49)” címmel. A dolgozatot csekély, a gondolatmenet lényegét nem érintő változtatásokkal közöljük.

KISS GY. CSABA

Tavaszi bolyongás az Ádrián

ÚTI JEGYZETEK

(*Hely és sors*) Ez a nemzetközi PEN-Club 59. kongresszusának a „címe”, ha úgy tetszik, „témája”. A helyszín: Dubrovnik. Bár talán pontosabban maga a tenger, az *Ádria*, ahogy Károli Gáspár írja Pál apostol útjáról szólva, vagy Babits a *Halálfiában*. A meghívottak, a résztvevők Velencében találkoztak, ott kaptuk az első ízelítőt a horvát kultúrából, majd este ott szálltunk hajóra. Hvar szigetén került sor az ünnepélyes megnyitóra, onnan hajóztunk tovább Ragusa-Dubrovnikba.

A kongresszus előtörténete kicsiben, összesűrítve mutatja mindazt, amit ma horvát sorsnak nevezhetünk, fátumnak, az eredeti latin szó mindegyik jelentésére gondolva. Remény és várakozás, kétségek és feszültségek, föllebbezés a „nagyvilághoz”, az önmegmutatás vágya, a kisebbségi érzés és dac, a *csakazértis* gesztusa. Szinte az utolsó pillanatig bizonytalan volt, lesz-e kongresszus, és ha lesz, hol, ki fog eljönni, és ki nem. A nemzetközi PEN-Club elnöksége és titkársága habozni méltóztatott. Mert hogy Horvátország háborúban áll, merthogy nincs sajtószabadság, merthogy Tudman elnök rendszere félfasisztának tekinthető. A bélyeg, a nemzetközi megítélés negatív bélyege régen rajta van Horvátországon, nehéz levakarni vagy leáztatni. A fasiszta Horvát Állam borzalmainak az árnyéka. Ezt a képet terjesztették, és előkapható bármikor. Ha pedig a nyugati közvélemény előtt ismét a nacionalizmus a mumus (és nem jogtalanul!), de mivel nem ismeri történelmünket, helyzetünket, nem választja szét a nacionalista agressziót és a nemzeti identitást; következmény: mindenki, mindegyik népgyanús. Horvátország is, hiába döntött népszavazáson úgy polgárainak 94%-a, hogy önálló, független országban kíván élni. És végül is – abszurdum, hogy újra el kell mondani – nem Horvátország támadta meg Jugoszláviát, hanem a jugoszláv néphadsereg egységei bombázták a városokat, vonultak föl Horvátország ellen. Ahol demokratikus választások eredményeképpen jött létre kormány és nemzetgyűlés, és került az ország élére az az elnök, akinek nem egy megnyilvánulása, stílusa, hatalomgyakorlása valóban tekintélyelvűnek mondható (egyedülálló volna a maga nemében a mai Közép-Európában?), de egyáltalán nem diktátor.

Csak a horvát újságokban követem, mit írnak a tanácskozásról. Itt nyilvánvalóan a legfontosabb események egyike, a tévéhíradóban persze megelőzik az újabb bosnyák–horvát összecsapások vagy az előző éjszakai rakétatámadások képei. Miközben éjszaka csendesen hajóznak lefelé a tengeren, Zárában és Šibenikben rakéták robbannak. Szóval: a kongresszust olyan alkalomnak szánták a szervezői, amely lehetőséget nyújt Horvátország megmutatására. Ismerem ezt az érzést, szeretjük azokat a pillanatokat, amikor úgy gondolhatjuk, egy kicsit most ránk néz a világ, ki is húzza magát az ember, simít egyet a frizuráján. Nem mindegy, milyennek látszunk, mit gondolnak rólunk. Mert nem ismerik a múltunkat, kultúránk értékeit. A provincia fájdalmi. A provinciáié, mely mindig (mindig?, ezer éve, ezerkétszáz éve?) Európához tartozott, és örökösén vidék maradt, félreeső tartomány, barbár beütésekkel, a ragyogó központok halvány visszfényével.

Ezért a velencei „nyitány”. Hiszen a tengerek királynője a horvát kultúrának is egyik fővárosa volt, a Riva dei Schiavoni (szlávok rivája) nevében is utal a szláv szomszédságra. A Marciani Könyvtárban, a Szent Márk tér tőzsomszédságában a XV–XVIII. században itt nyomtatott horvát könyveket tekinthetünk meg, az ismertető szerint köztük kellene lennie az Adriai tenger szirénájának, de hiába keressük. Kárpótlásul azután a hajón Verancsics Faustus nálunk nemrégiben kiadott kötetét pillanthatjuk meg az egyik tárlóban. Évszázadokig küzdöttek a dalmát városok Velencével függetlenségükért, a Raguzai Köztársaság a hatalmas vetélytársat ellensúlyozandó kért oltalmat a magyar királytól, és most itt kezdték meg a horvát irodalom nagy ünnepét. A történeti munkákban, irodalmi művekben sűrűn lehet találkozni a „hódító” velencések képeivel, többnyire ellenszenves rajzolatban. Ma a lagúnák városa a kongresszus kikötőjeként inkább a kaput szimbolizálja, az Európával összekötő kaput. A fedélzeti és parti beszélgetések arról győznek meg, hogy a horvát írók, szellemi emberek nemcsak olasz–horvát, hanem magyar–horvát viszonylatban is hajlamosak volnának új megközelítésben szemlélni kapcsolatainkat, közös múltunkat.

A kongresszus megrendezésével kapcsolatos viták végig folytatódnak. Jelentős országok PEN központjai lemondták a részvételt, Magyarország is csak szerényen képviseltette magát. Jogos volt-e az aggodalom, hogy a dubrovnikai kongresszus a mai Horvátországnak szolgált elégételt, politikai megerősítést ad számára? Talán igen, talán nem. Mindenesetre az irodalom jelenlegi szerepéről, a tömegtájékoztatásról, a viktimológiáról, a nacionalizmusról szóló polémiákban újra és újra fölbukkant a kérdés, mivégre a kongresszus, helyesen döntött-e – dodonai nyelvezetben megfogalmazott határozatlansággal – a londoni titkárság és a vezetőség, hogy a bizonytalan helyzetre való tekintettel ez alkalommal közgyűlésre nem kerül sor. Hallgatom az indulatoktól fűtött fölszólalásokat (tegyem hozzá: ez a kisebbség), akik eljöttek, nyilvánvalóan úgy gondolják, jól tették. Horvát szájból hangzik el: köszönet illet minden külföldit a bátorságáért, hogy vállalkozott erre az útra. Különösen bátornak nem érzem magam, talán azért, mert szomszédként csak félig tartom külföldinek magamat.

(Hol van Horvátország?) A vitákat követve, beleértve a „folyosói” beszélgetéseket, többször eszembe jut, hogy a horvátoknak talán még nálunk is több joguk van arra, hogy tragikusnak tartsák történelmüket. Jószerivel sohasem volt teljesen egyértelmű, hol van Horvátország. Pedig az állami lét folyamatossága évszázadokon keresztül megvolt, ha ez nem is jelentett teljes önállóságot. A horvát állam kezdetei, mint ismeretes, a IX. századba nyúlnak vissza, a következő évszázadban pedig Tomislav fejedelem királlyá koronáztatja magát. A Horvátország nevet eredetileg a Tenger mellék viselte, a Gvozd-hegységtől északra fekvő Szlavónia (Zágráb, Varaszd és Kőrös) a magyar–horvát perszonálunió korától királyi vármegyékbe szerveződött, a zágrábi püspökséget Szent László a kalocsai érsekség alá rendelte. Hosszú történelmi folyamat eredményeképpen tolodott el Szlavónia fogalma keletre. Az oszmán behatolás gyökeres változásokat hozott a délszláv népek földrajzi elhelyezkedésében. Óriási vándorlás indult meg a XVI. században északi és nyugati irányban. Horvátország és Szlavónia területének számottevő részét elfoglalta a török, a kortársak a „dicsőséges horvát királyság maradványainak maradványokról” beszéltek.

Amikor a XIX. század elején a modern nemzeti mozgalomnak meg kellett fogalmaznia céljait, részben a történelmi hagyományokra hivatkoztak, a „háromegegy” királyságra (Horvátország, Szlavónia és Dalmácia), részben pedig a horvátlakta területekre. A történelmi országrészekben ekkor már jelentős számú szerb népesség élt

(főként az ún. határőrvidékeken, krajínák, amelyek az 1880-as évekig álltak katonai közigazgatás alatt), és sok horvát maradt a történelmi tartományokon kívül, Isztriában, Nyugat-Magyarországon és a török birodalomhoz tartozó Bosznia-Hercegovinában. A határok kérdése tehát állandó feszültséget és ellentmondásokat jelentett. A horvát nemzeti mozgalomnak ugyanolyan kényszerpályákon kellett mozognia, mint a közép-európai kis népek hasonló törekvéseinek, nagyhatalmi meghatározottságok árnyékában és a szomszédok vagy együttelő más nemzetiségek kárára megvalósítható célokkal. Hol harcok, hol alkuk jelezték a vágyott nemzetállam felé vezető utat, a horvát történelmi emlékezet nemegyszer kudarcok sorozatának látja ezt a folyamatot. Jellasics hiába kapta meg 1849 után jutalmul a Horvátországhoz csatolt Fiumét és Muraközt, 1868-ban a magyarokkal kellett kiegyeznie a horvátoknak. És bármennyi fejlődést hozott a dualizmus kora, Dalmácia nem egyesülhetett Horvát-Szlávonországgal, a társországi viszonyokat pedig a nemzeti mozgalom jelentős része nem tartotta kielégítőnek. Ugyanígy csalódást jelentett a délszláv álom megvalósulása 1918 után, hiszen nagyranéző remények után nagyszerb dominancia következett.

És a határok mennyire törekenyek a XX. században, napjainkig. Horvátországot elismerte a nemzetek közössége, de azt is jóváhagyta hallgatólag, hogy területének – 25%-át, 30%-át – jelentős darabját megszállva tartásuk a helyi szerb felkelő egységek. A szerbek, akik az ország lakosságának mintegy 12%-át alkotják, és nem akartak beletörődni a kisebbségi státusba. A térképre nézve láthatjuk, a különös formájú (kifli?) horvát államalakulatnak milyen érzékeny pontjain vannak a szerbblakta területek.

Olvasom a PEN-kongresszus alkalmi kiadványában a kitűnő művészettörténésznek, Zeljka Coraknak a sorait hazájának térbeli alakjáról: „Azt mondhatjuk, hogy földrajzi tekintetben Horvátországnak a formája egy olyan entitásé, amelynek maga a léte van veszélyben. Egy olyan alma maradékához lehetne hasonlítani, amelybe minden oldalról beleharaptak. Az idő által kialakított forma, mint amilyen a tenger által formált szikla: Horvátország a történelem artefaktuma. A földgolyón sehol máshol nem találunk ilyen formát. Régi és különös: kihívás. A mesterségesen megrajzolt országok derékszögű négyzetével összehasonlítva, minden geometriai alakzathoz képest Horvátország mintha tévedés volna. Tévedés az egyszerűsítő tendenciákhoz viszonyítva.”

A raguzai ferences kolostor keringőjén szoros gyűrűben, mintha verekedő fiúk volnának az iskolaudvaron, Alain Finkelkraut és Konrád György vitatkozik. Globális Úr és Partikuláris Úr érveit hallhatjuk, egy kicsit a közönségnek is játszanak. Magasra tartott magnókkal szorgoskodnak az újságírók. Udvariasak a vitázók, szenvedélyesek a közbekiabálók. Az az érzésem, külön-külön egyiknek sincs igaza, inkább együtt kettejüknek. Nincs globalitás partikularizmus nélkül és vice versa. Talán még annyi megjegyzendő eszmecserejükről, hogy ezúttal a magyar Konrád képviselte a globalitás, a francia Finkelkraut (a filozófus, a horvátbarát) a partikularitás érveit.

(*Anabázis Raguzától Fiuméig*) A városi kávéházban Nedával beszélgetünk. Igazi dalmata szépség, barna, határozott arcvonásokkal. Az egyik szállodában dolgozik, kisebb vezető beosztásban. Kérdezi, hogy szerintem meddig fog még tartani. Kerülöm a tekintetét, fog még tartani, mondom. Fönt vannak a hegyen az ENSZ-katonák, magyarazza, fegyvertelenül. Dubrovnik a megszakított ostrom tudatával él. Tudom, hogy *akkor* már hiányzott az élelem, hónapokig áram és víz nélkül éltek, az öregeket és a gyerekeket elküldték, de legalább 20 ezren ottmaradtak. Oh, mennyit hallottuk, meséli Neda, hogy Dubrovnikot nem érheti bántódás, mert Dubrovnik így meg úgy,

a világörökség része... És mégis. Érzem, hogy akkor valami véglegesen összetörhetett benne. Mert már úgy gondolja, minden megtörténhet, a legrosszabb is bármikor bekövetkezhet. Az erőszakot, a szörnyűséget nem képes semmi, senki megállítani. – Jöjjön majd el egyszer ide családjával nyaralni, mondja búcsúzóul.

Mit lehet ma látni a pusztításból? Első pillantásra nem sokat. Nagy igyekezettel helyreállították, amit csak lehetett. Az Excelsior szálló nyolcadik emeletéről jól látható a sok élénkpiros tető, ezeket mind az ostrom után húzták föl. A szállodat – hónapok, másfél év után – nekünk nyitották ki újra, a személyzet kitüntető kedvességgel viselkedik. Elutazáskor kapok a recepción egy többnyelvű prospektust a városról, mutatja a hölgy, mit nem lehet megtekinteni, melyik műemlék van bedeszkázva. Amikor végiglapozta a füzetet, észreveszi a hátoldalán a nagy betűket – Jugoszlávia –, tollat vesz elő, és határozott mozdulattal keresztülhúzza. Valahol a földszinten olvasom a sorokat; köszönjük, Szent Balázs, hogy nem lett városunk porrá és hamuvá.

Az utolsó előtti napon, elhagyva a díszes társaságot (Tudman elnököt sem láttam Hvar szigetén), autóbusszal indulok Splitbe. A hegyek közé bújó tengeröböl mindkét oldalán végig kell futnunk, ez a nevezetes „Rijeka Dubrovačka”, a város melletti nyaraló- és kirándulóhely, villák, szállodák szegélyezik a partját. Ez még mind a Raguzai Köztársasághoz tartozott. Slano városkája is, ahol szerb, cirill betűs írást pillantok meg az egyik házon, itt-ott a pusztítás jelei láthatók, tizenhárom hónapig tartották elfoglalva, Dubrovnik északról és délről is be volt kerítve. Egyszer csak a bosnyák határra érkeünk. A tengerparti út itt vezet keresztül. Raguzá inkább török szomszédságot akart, mint velenceit, így került Neum és környéke az oszmán birodalomhoz, majd Boszniához. A határon katonai ellenőrző pont (a horvát hadseregé), ilyet láttunk többet is út közben, katonai rendőr száll föl a buszba, és egy acélszürke egyenruhás rendőr. Egyikük a katonákat, a másik a civileket ellenőrzi. A rendőr megnézi az útlevelemet, kicsit megforgatja, és valami kártya után kérdez, horvát képviselő útítársam mondja neki, hogy a kongresszuson voltam Dubrovnikban, erre szó nélkül visszaadja.

Ezután még több ellenőrző pont mellett haladunk el, rendre lassít a sofőr, de nem kell megállni, van, ahol integetnek a katonák. Általában sok az egyenruhás. Fiatalemberek, barnára sültek. Hogy hol értünk vissza Horvátországba, nem tudtam meg.

Makarska után hosszú darabon rengeteg elhagyott kertet látni, jellegzetes kőkerítésekkel. Nem érte meg a földdel foglalkozni, az olajbogyó, a szőlő, a füge sok munkát kívánt, nem volt kifizetődő, a turizmusban sokkal több pénzt lehetett – és könnyebben – keresni. A tengerparti lakosság ettől az egy gazdasági ágtól függött, most pedig komoly gond a munkanélküliség. Splitben talákoztam kéregetőkkel, először nem is értettem, mit akar a kis szakállas úr az ezer dinárral (nem olyan nagy összeg).

Dalmácia valószínűtlenül szép a mediterrán tavasz kirobbanó bujaságával, érdekesen ellensúlyozza e színorgiát a sziklák kopársága. Splitben érezhetően sok a menekült. Dalmácia úgy érzi, el van vágva a világtól, a szárazföldön nincs összeköttetés Belső-Horvátországgal, Isztriával és Fiume környékével. Itt is alakult regionális párt, bár korántsem olyan erős, mint az Isztriai Demokratikus Szábor, de van képviselője a parlamentben.

Este: indulás hajóval Fiuméba. Amíg csak valamit is látni, nézem a tengert, majd nem végig szigetek között haladunk, szárazföld mind a két oldalon, ahogy apám mesélte, mintha egy nagy folyón utaznál. Tele van a nagy hajó, föl nőttek, gyerekek, szinte kizárólag belföldi utasok. A tenger fölött helikopterek, repülőgépek; úgy mondják, itt, a vízen a legbiztonságosabb.

Amikor fölbredek, már jócskán világos van, a vörös napkorong mintha hűvös szellőt fújna, mint alkonyatkor. Egyenletesen dohognak a gépek, menetrend szerint közeledünk Fiuméhez. Mintha ebben a kikötővárosban már másik ország volna, négy évvel ezelőtt jártam itt, úgy érzem, semmi nem változott. Ez persze csak az első benyomás, és abból következik, hogy megtalálok rögtön mindent a kikötő környékén. A pénzváltót is az autóbusz-állomás mellett, csak éppen nincs ott senki, az egyik közeli bankban a szomszédba, a konkurenciához küldenek, csak a harmadik helyen sikerül nyugati valutáért horvát dinárt kapni. A „szocializmus” itt maradt reflexei. Hiányoznak a boltokban, az önkiszolgáló étteremben a mosolyok, a háború törölte volna le őket, vagy ez még az elmúlt rendszer öröksége?

Pillanatfölvételek. Délelőtt megélnékül a város, szombat van, erősen süt a tavaszi nap, a Korzó üzleteiben alig néhányan lézengenek, drága minden. Az egykori kormányzósági palota melletti (alatti?) kis parkban olvasom az újságokat. A fiumei Novi List-ről, azt hiszem, senki sem mondhatja, hogy kormánypárti. Stjepo Martinović a belső vezércikkben keményen bírálja az elnöki „demokratúrát”, az anakronisztikus állami rituálét. Iskolás gyermekek csapata érkezik tanárnókkal, itt pihennek meg kirándulásra indulva. Fogócskáznak, tízóraznak. Előkerül a hátizsákokból, szatyrokból a harapnivaló, az egyik fiú természetes mozdulattal dobja a szemétkosárba a vajas kenyert, szóra sem méltatja senki. Barangolok a dóm környékén, az Óváros kissé rendetlen, zegzugos maradványai között, az egyik ház oldalán jól olvasható a festékszórós fölirat: Rijeka je moja domovina (Fiume az én hazám). Jut eszembe tavalyi tavalyelőtti bécsi beszélgetésem egy kormánypárti horvát képviselővel. Egészen meg volt sértődve, amikor arról kérdeztem, vannak-e regionális különbségek Horvátországban. Isztriában a helyhatósági választásokon a szavazatok mintegy háromnegyedét kapta az Isztriai Demokratikus Szábor.

Vissza kell jutnom Velencébe, buszjegyet vásárolok Triesztbe, onnan talán vonattal mehetek tovább. Abbázia felé kanyarog az autóbusz, nemsokára fönt vagyunk a szlovén határnál. Hűvös szellő a fennsíkon, más a növényzet is, mint odalent a tenger mellett. Pese az olasz határállomás neve, néhány kilométerre vagyunk csak Lipicától (Vilenica! A közép-európai írótalálkozó emléke). Az olasz határőr begyűjti és elviszi az útleveleket az épületbe.

Életrajzi jegyzetek

Dobriša Cesarić (1902–1980) a 20. század horvát költészetének egyik legszínesebb egyénisége. Szlavóniában született, diákévei egy részét is itt töltötte. A szlavóniai táj színei újra és újra visszatérnek költészetében. Líráját formai kötöttség, gazdag képvilág, páratlan zeneiség jellemzi.

Marin Franičević (1911–1990) a horvát költészet sajátos arculatú 20. századi képviselője. Versei jelentős részét és irodalomtörténeti tanulmányait a ma hivatalos irodalmi nyelvként használt *što* dialektusban írta, de ugyanakkor ő volt haláláig a ma regionális irodalmi nyelvnek számító, Dalmácia egy részén, Isztriában és a szigeteken használt *ča* nyelvű költészet doyenje.

Vlado Gotovac (1930) költő és esszéista, a dalmáciai Imotskiban született. 1971-ben a „Horvát tavasz” mozgalomban játszott fontos szerepet. 1972-ben a titóista bíróság hatévi börtönre ítélte, tizenkilenc éven keresztül nem jelenhettek meg írásai. 1990-től a betiltás 18 éve után ismét engedélyezett Matica Hrvatska elnöke. Itt közölt írása kétnyelvű (francia–horvát) füzetben látott napvilágot az 59. PEN-kongresszus kiadványaként.

Miroslav Krleža (1893–1981) a 20. századi horvát irodalom sokoldalú, világirodalmi jelentőségű képviselője. Számos műve megjelent magyarul, drámáit játszották színházaink.

Antun Gustav Matoš (1873–1914) a horvát szimbolizmus legnagyobb költője. Jelentősek elbeszélései is, valamint publicisztikája. Politikus költő, a nemzeti érzület, a horvát sorskérdés kifejezője. Novelláiban és publicisztikájában nem ritkák a magyarelles felhangok. Líráját gazdag szimbolista képvilág és formai tökéletesség jellemzi.

Slavko Mihalić (1928–) nemzedéke legjelentősebb horvát költője. Költészetét gondolatiság és változatos formavilág jellemzi. Jelenleg a legtekintélyesebb horvát irodalmi folyóirat, a zágrábi *Forum* főszerkesztője.

Antun Mihanović (1796–1861) az illír mozgalom jeles költője és publicistája. 1835 márciusában jelent meg egy zágrábi folyóiratban „A horvát haza” (Hrvatska domovina) című verse, mely a múlt század hatvanas éveitől a horvátok nemzeti himnuszának számít.

Dubravka Oraić (1943–) költő és műfordító, a mai horvát líra számottevő képviselője. Költészetét képi és gondolati invenciózusság jellemzi.

Ante Stamać (1939–) nemzedékének egyik legjelentősebb költőképviseelője. Líráját zárt formavilág, az absztrakcióba hajló képek s a zeneiség teszik vonzóvá. Jelentős irodalomtörténet-írói és kritikusi munkássága. A germanisztika művelője s a zágrábi egyetem tanára.

Darko Suvin (1930–) költő, kritikus, műfordító. Jelenleg Kanadában él, a montreali Mc Gill Egyetemen az angol és az összehasonlító irodalomtörténet tanára. Versei és könyvei rendszeresen megjelennek Horvátországban is.

Tin Ujević (1891–1955) a 20. századi horvát líra egyik legnagyobb költője. Nagy kísérletező volt, épp ezért irányzatokhoz kapcsolni költészetét: meddő vállalkozás. Egy bizonyos: az esztétikum tekintetében teljese, tökéleteset alkotott.

TANULMÁNY

VEKERDI LÁSZLÓ

Németh László élete levelekben
1914–1948

„A levelezés indulati műfaj, gyakran első reakcióinkat rögzíti, sokszor többet írunk le levélben, mint egy tudatosan megfogalmazott műben. Édesapám halála után azért gyűjtöttem össze a hozzá írt leveleket, hogy jobban megismerjem kapcsolatait.” A jókora munkával összegyűjtött mintegy háromezer levelet egészítette ki később Németh Ágnes, Németh László – időközben sorra megjelentetni kezdett – leveleivel. A kötetben ezek többségben. S így a kapcsolatrendszer megismerésén túl még valami legalább ennyire fontosat tár fel a könyv, valamit, amit Németh Ágnes – szellemesen és találóan – egy Illyés-naplójegyzetből vett mottóval jellemez: „...Mondatai tán az aznap leírt tizedik levélben is kelnek úgy útra s haladnak, mint regényeiben. S regényeinek még »keresett« fordulatai is azért életszerűek, bonyolultan is azért természetszerűek, mert ebből a közös tartályból valók: az ő természetéből.” „Természete” és „kapcsolatai”: aligha lehetne ennél pontosabban és alaposabban jellemezni a kötetet; s ha még hozzávesszük Grezsa Ferenc tömörségében is teljes eligazítását, ahogyan a levelezést az életmű egészében elhelyezi, akkor joggal kérheti az ember, hogy mi keresnivalója van itt még – a föltétlen elismerésen túl – a recenzióknak? (Legfeljebb a hosszú „átfutást” lehetne felhántorgatni, de minek. Úgyis a „negyven év”-re kenik a korifeusok.) Legalább néhány hiba akadna, amit – kellő kritikusi nagyképűséggel – ki lehetne pécézni, de csak egyetlenegy található, s az se nagy. A 732. oldalon a 101. sz. levélben szereplő Szabó Istvánt a jegyzet tévesen azonosítja a debreceni történészprofesszorral; akiről ebben a levélben szó van, az egy másik Szabó István, ugyancsak debreceni, és legalább olyan nagy tudós, bár sokkal kevésbé ismert, mondhatni teljességgel ismeretlen Basahalmán túliaknak, de tán a debreceniek is alig emlékeznek már rá. Pedig párját ritkító filozófiai, történeti és irodalmi tudásával, lankadatlan szellemi készenlétével, öniróniával oldott csipősségével a város legszebb tradícióit képviselte; ebben is Gulyás Pál rokona volt. (A Gulyás-levelezés helyesen azonosítja, csakhogy a jelen kötet rég nyomdakészen lezárattott, mire a Gulyás–Németh-levelezés megjelent, pedig annak is több már három événél.) A történészprofesszor Szabó István is szerepel különben Gulyás Pál leveleiben, úgyhogy a kettő összecserélése még hibának se, legfeljebb elnézésnek tekinthető; recensens hiába fitogtatja Basahalmán belüli helyismeretét. Amint azt se kell utólag felismerni, hogy túl természet és kapcsolatok dokumentálásán, a levelek milyen gazdag forrásai a magyar mikrohistoriának; Grezsa Ferenc gondosan regisztrálja, hogy a levelezés „fontos adalékokat szolgáltat a kor szellemi életéről, irodalmi törekvéseiről is: a Nyugat-mozgalom és a népiek történetéről, oly folyóiratok, mint a *Napkelet* és a *Protestáns Szemle*, a *Tanú* és a *Válasz*, a *Kelet Népe* és a *Magyar Csillag* programjáról és szervezőmunkájáról, az 1945 utáni magyar irodalom kibontakozásáról, majd kényszerű veszteléséről”.

Ha csak belelapoz is valaki a kötetbe, nyomban talál példákat a fenti megállapításokra. S ha egyszer belelapozott, folyamatosan fogja olvasni, mint valami érdekes életrajzot, pontosan, amint a cím ígéri: „élete levelekben”. S ha aztán összehasonlítja ezt Németh „szabályos”, folyamatos életrajzi írásaival, illetve életrajzi vonatkozású tanulmányaival, növekvő meglepetéssel fogja nyugtázni, hogy milyen pontosan vág a kettő; a *Jegyzetek* a megfelelő helyeken gondosan fel is tüntetik a vonatkozó adatokat, az Életmű-kiadásból, illetve az akkor még ott meg nem jelent művek esetében az eredeti forrásból. (Most látszik, hogy a gyakran szidott lila kiadásnak is megvan azért a maga előnye; a hivatkozás és a keresés szempontjából mindenesetre.) A recenzió tehát aligha tehet okosabbat, mint megpróbálja követni a szerkesztő és a jegyzetelő kijelölt szempontokat.

Ami a kapcsolatokat illeti, kirajzolódnak a levelekből – ezt is híven regisztrálja Németh Ágnes és Grezsa Ferenc – néhány nagy barátság körvonalai. Ezekből a Németh-levelekből rajzolódik ki például először pontosan a *Magam helyett*ből jól ismert Oszoly-barátság. A *Magam helyett* Apára, tanárookra-iskolára (amit éppen most rekonstruált az emlékezés meglepő hűségét igazoló remek tanulmányában Radnai Gyula), Szilasra, Nagybányára és a Szerelem ébredésére hangszerelt realizmusával szemben azonban – tán a későbbi keserű tapasztalatok fényében? – ez a barátság (vagy tán inkább az ifjú önnön poézisére ébredésének izgalma?) valahogy az ideák tündérvilágába lebbent. („Életemnek ezen a hajnalán nemcsak az Ámorok repdestek úgy gyanútlanul fejem körül, mint később sohasem, barátság és költészet összekötött örömei sem tértek vissza így soha többet... Nem engedem meghazudtolni a melegséget, amely tintánál s papírnál mégiscsak hívebben emlékszik.”) Az irodalomtörténet-írás ellenben jócskán tintára és papírra bízott prózai mesterség, s így hálás lehet Oszoly Kálmánnak, hogy – írójuk instrukciója ellenére – megőrizte ezeket a leveleket. Nemcsak vagy tán elsősorban nem azért, mert híven dokumentálják egy lángeszű ifjú önnön tehetségére ébredését és magakeresésének gyönyöreit–kínjait; az Oszoly-levelek fényesen demonstrálják azt az eléggé meg nem szívlelhető, ám többnyire legfeljebb ha szavakban megszívlelt igazságot, hogy a tehetségre ébresztés (és egyáltalában nemcsak a lángelméké) elsősorban barátok és baráti közösségek feladata, ahol a nevelő, még ha csak néhány esztendővel idősebb is, legfennebb jóindulatú (és óvó) megfigyelőként viselkedhet. Mint Koczog András az önképzőkör felügyelőtanáraként. (Jelen recensens mindenesetre az egész országban egyetlenegy helyet ismer, ahol ezt pontosan így, Németh László, Oszoly Kálmán és Koczog tanár úr szellemében tudják és csinálták: a hatvani Ady Endre Könyvtár nagykökényesi olvasótáborait.) A századforduló és a századelő magyar iskoláinak az eredményességét és tehetséggazdagságát tán egyebek közt az is magyarázza, hogy akkor még mintha értették volna ezt az igazságot; azóta az iskola sajnos fokozódó mértékben vált és válik a tanári (sőt ma már egyenesen politikusi) érvényesülés pódiumává, s a pedagógusi-politikai „önépítés” eszközzé és áldozatává a diák. A divatos múltidézők mentés-csodaszarvasos ábrándjai helyett nem ártana inkább a századelő iskoláihoz visszatérni; a tehetség kibomlani hagyásához, ahogyan 1918. május 27-én írja Németh László Szilasbalhásról Koczog tanár úrnak: „Azt hiszem, őszre meglepetés elé állítom az önképzőkört. Egészségem nem javul.” „Bennem kemény elhatározások érnek, s őszre, azt hiszem, csinálók egy kis meglepetést.” A legszebb ebben az, hogy az utóbbi mondat már nem abból a régi önképzőköri levélből való; Felsőgödrről írja az ifjú s már országos hírű író Juhász Gézának, 1932. május 21-én. *Quod erat demonstrandum*, mondanák a régi jó idők latinos és a geometria elemeit még Euklidész szel-

lemében tanuló gimnáziumában. Az egész recenziót ki lehetne tölteni a tehetség mágára eszmélésének szebbnél szebb példáival az Oszoly Kálmánnak írt levelekből. Álljon itt pars pro toto két idézet; az egyik Szilasbalhásról, 1918. május 11-én: „Szerdán kirándultok?! Jó mulatást. Őszintén megvallva irigyellek érte. A Pilis, hegyek, erdők és bevágások, panorámák, vadregényesség és erős színek és ideges kontúrok és nagy harmóniák; itt meg szürkeség, dombok, egyhangú színek és vonalak, bágyadt égen fáradt felhők. Undok. A jászunál néha egy ökör bög. Számolom, minden negyedórában. Akár az órájás ágyú, amely Párist lövi.” S alig néhány hónappal később, 1918 augusztusában, Nagybányáról: „Egy nagy üveges verandán írom ezt a levelet. Az ablakon zöld gallyak sandítanak be, sárgán mosolygó almáikat ügyesen rejtve el egy-egy levélpamacs mögé. Valóságos paradicsom van itt körülöttem! Aranypármének, pónyik, kormos, ököl nagyságú ringló a fákon, alattuk sűrűn összefonódik nedves zöld palástta a fű. Följebb a bor érik egy meredek lankán, aranyosan forró szőlőszemekben. Van ebben a verőfényes polgári hangulatban valami forradalmi. Mintha egy késő, nyárutói szerelem zsongana, bizseregne a fonnyadó levelek közt. Egy haldokló, beteg poézis, melyet bearanyoz a nyári nap.

Bizony, amikor ideértem, csaldás várt. Négy álló napig szakadt az eső, és a hegyeket sűrű köd lepte be. Talán csak a város ódon házainak állt jól ez a borongós hangulat, szabadon bontakozhatott ki az a misztikus varázs, mely annyira megragadja a magamfajta ábrándozókat. De ötödik nap fölragyogott a kék ég. Éppen az esti órákban, amikor már a nap lecsúszott a messze nyugaton húzódó Avas mögé. Még egész világos volt, de a hegyekre már kék foltok tolakodtak. Egy fatörzsön ültem és gyönyörködve bámultam Bányát. Olvasztott bíborban úszott. A kálvinista templomon mintha távoli tükrök reflexe gyűlt volna egybe. A hegyek pedig violán, feketén meredtek rá, mint egy ébenhajú, komor férfi a gyerekjátékokkal mulatozó aggastyánra.”

Még egy kis egyszerűsítés, összevonás, jelzők és hasonlatok helyett a képek kifejező ereje, és kész a *Gyász* hangja, vagy akár az *Iszonyé*: „Én ott ültem a rámerített bundában s a magas eget néztem. Bizarr, össze-vissza töredezett ég volt. Itt egy tábla holdfényes kékség, ott jégzajlásként egymásra torlódott és megmeredt felhők. Egy futó foszlány mögött elkallódott csillagok, aztán megint felhők. S ez alatt az óriási szétdobált ég alatt, egészen lenn, a feketén lapuló dombvidék: egy-egy jegenye s külön holdfényt kapó sürgönypózna.”

De hagyjuk a regények elemzését az irodalomtudósokra; maradjunk csak a mikrohistoriánál. „Mikor volt én körülöttem – olvashatjuk a *Magam helyettben* – olyan meleg tojófészek, mint a Toldy-reál önképzőköre? S jött-e még szív, amelybe olyan bizalommal rakhattam az írásaimat. Azt tudom, hogy munkáimból elfogyott vagy ötven ezer kötet, s az emberek elköltötték rá egy félmilliót. De ha valamit megírok, nem várhatom repesve a postát, hogy mit szól hozzá Kálmán, s nem léphetek olyan boldog drukkkal a katedrára, hogy na, most hallotok valamit, fiúk... Barátot kaptam helyette, kedvcsinálót alig.”

Meglehet, épp ezt kereshette, s találta meg az induló író Földessy Gyulában; ez azonban a levelekből inkább csak sejthető, mert főleg a találkozások időpontjait rögzítik, a kedvcsinálás élőszóban folyhatott. Az irodalomtörténet szempontjából nagy szerencse, hogy a következő nagy barát, Gulyás Pál Debrecenben élt.

Az *Egy barátság leveleiben* 442 tételéből a jelen kötet mindössze 93-at közöl, ez a 93 levél azonban igen jól válogatott; kitűnően reprezentálja a barátság – és a két barát – „természetét”. Ez a barátság és levelezés meghatározó volt Németh pályáján, ezt maga

is többször nyugtázta, külön nagy tanulmányt is írt róla. De „kedvcsinálónak”, legalábbis a fenti értelemben, nem volt nevezhető. A *Magam helyettben*, közvetlenül az Oszoly-levelekre emlékezve ezt írja Gulyás Pálról: „Tisztább szív, kritikusabb szem kevés volt ebben az országban: s mennyit gyilkolt belém.” Igazságtalan megállapítás, hisz Gulyás bírálata miatt inkább csak egyetlen dráma, a *Bodnárné* beküldése halasztódott el, és később ezt Németh Antal sem ítélte bemutathatónak. De ha igazságtalan is a megállapítás, igaza van, mert a Gulyás–Németh levelezésből csakugyan hiányzik a „majd én megmutatom” magabiztos jókedve, bár az is igaz, hogy az irodalmi élet se volt hasonlítható a Toldy-reál önképzőköréhez. Túl az emberi tanúságtételen, éppen az tán ennek a levelezésnek a kivételesen nagy jelentősége, hogy vaskos monográfiáknál jobban bevilágít a kor irodalmi és irodalompolitikai homályába; bár a jegyzetekkel együtt vaskos és kiváló monográfia az *Egy barátság leveleiben* maga is (s épp gazdagsága és megbízhatósága miatt érhető tán, hogy az irodalomtudomány máig nem méltányolta kellően). A két kötet különben szerencsésen kiegészíti egymást: amit az *Egy barátság* jegyzetekbe sűrít, azt a jelen kötet sokszor a másoknak szóló és tőlük kapott levelekkel mondja el.

Greza Ferenc *Németh László Tanú-korszakában* már elemezte a barátság nyitányát; s maga Németh is elbeszéli, hogyan indult barátságuk az *Emberi színjáték*ról írt Gulyás Pál-tanulmánnyal. Hálás volt érte, de egyben mindjárt bírál és eligazítani akar: „Te morfondírozó, elmélyedő ember vagy, aki itt is legalább is Juhász Géza számára foglaltad össze ítéleteidet; a tanulmány azonban nyilvános műfaj, pedagógiai látványosság, s te eredményeid nagy részét veszni hagyta magad elé mormogott, különben nagyon gazdag mondataidban. Jövő kritikáidban tanulj meg legalább olyan jó kókler lenni, mint amilyen magvas gondolkozó vagy, rádfér egy kis puerilitad, mint ahogy rám is a te konok elmélyedésedből. A »jövő kritikáid« itt nemcsak odavetett szó, hanem követelés is: én ezt az esszét, dadogásaival is legjobb verseid színvonala fölött állónak tartom, s még sok jó tanulmányt várok tőled, különösen hosszú elrágódást, »debreceni ráérő időt« kívánó nagy tanulmányt, nehezebb pasasokról.” Németh nyilvánvalóan a saját tanulmány-eszményét kívánja itt Gulyással elfogadtatni (néhány sorral alább jelenti be a *Tanú* indítását), és a maga szelidebb (bár olykor igencsak ironikus) módján Gulyás is meg-megpróbálja saját ideáljai felé hajlítani Némethet. Sok sikerrel láthatóan nem jártak, s barátságuk második szakaszában megpróbálták úgy, ahogy van, elfogadni, és a maga mércéje szerint becsülni a másikat. Ez azonban kivétel volt és a barátság csodája; mást ők se igen tudtak így nézni, s ebben egyáltalában nem képezték kivételt. A *Tanú* ennek a mindenki harca mindenki ellen állapotnak is köszönheti tán egy kicsit létrejöttét, s intranzigens minőségigényében ott rejtőzködhetett a kortársak iránti (többnyire általában jogos) lebecsülés és a mély bizalmatlanság is.

Ez a bizalmatlanság, sőt ellenszenv a levelekben nem rejtőzködik; minduntalan megnyilvánul, pedig a túl személyeskedőnek érzett részleteket a szerkesztő kihagyta. Szerencsére benne hagyta a csupán indulatosokat, s a meg nem fontolt jelzőket, „mert hitem szerint – írja – ebben van minden levelezés bukéja”. Mindenesetre a sok „buké”, ha nem is magyaráz, demonstrál valamit a honi irodalmat feszítő indulatokból, ellentétekből, sértődésekből, gyanakvásokból. Ebben a háttérben nem meglepő például, hogy a *Válasz* eredeti formájában, Fülep nagy indító cikkének a szellemében, s a három első szerkesztő kezében két számon túl nem jutott; az inkább a csoda, hogy Sárközi György tapintata és szerkesztői tehetsége bár másként, de hasonlóan magas színvonalon egyáltalán tarthatta, s ha Fülep nem is, de Németh és Gulyás a szerkesztőn keresz-

tül a laphoz fűződhetett. Az események mögött nyilván nagyobb erők húzódtak, a *Válasz* esetében csakúgy, mint később a Németh-szindarabok bemutatóiból kibontakozó perpatvarban; de ezeket a nagyobb erőket – a levelek tanúsága szerint – személyes indulatok vezették, vagy inkább, mondjuk, személyes ellenérzéseken és ellentéteken keresztül realizálódtak. Németh Antal leveleiből például nyilvánvaló, hogy sokáig nemhogy semmiféle rosszindulatot nem táplált Németh László iránt, hanem erejéhez és lehetőségeihez képest őszintén segíteni kívánta darabjainak színpadra jutását. Eleinte Németh László is teljes bizalommal és jóindulattal fordult felé. De a két embernek mérőben más elképzelése volt a színház feladatairól és lehetőségeiről. Nem is az volt tán a fő ok az összeveszésre, hogy a színiigazgató, színidirektorok örök törvénye szerint, nem tekinthetett el a közönség igényétől, és a siker nyomában a kimerülésig „kékrókáztatta” a színészeit; a fő ok az lehetett, hogy a színházi szakember a honi színjátszást igyekezett föllendíteni, ismételjük meg: legjobb tudása és lehetőségei szerint. Németh László ellenben a drámával – a sajátjaival s a másokéival – a magyarság ügyét kívánta szolgálni, egy olyan minőségi magyarságot, amely abban a formában és súlyban, hogy ezt a szolgálatot ne csak igényelni, de megfizetni is tudja, még csíráiban se igen létezett, s méghozzá ezek a csírák is többnyire egymástól igyekeztek elszívni a leget. Nem arról volt szó, hogy a színidirektor „realista” volt, a drámaíró pedig „utópista”. A „csírák” ugyanolyan valóságosak voltak, mint a Herczeg-darabhoz tóduló közönség. Azt belátni se igényelt sok ész (bár a vezető eliténél azért többet), hogy bármennyire „stabilisnak” imponál Herczeg Ferenc és Horthy Miklós Magyarországa, a jövő valahogyan mégiscsak a csíráké lesz; mindenik „csíra” úgy vélte persze, hogy jogosan és hitelesen egyedül csak az övé. Németh Antal se a „kékrókázó” Magyarországot képviselte, vagy pláne védte. A maga módján tán ő is egy csíráért dukkolt, a születő vagy újraszülető magyar dráma csírájáért. Másként hogyan is vállalkozhatott volna a *Cseresznye* bemutatására? De ő ezt a csírákat csak egy jól működő és konzolidált honi színházi kultúrán belül látta felnevelhetőnek. Németh László viszont úgy látta, és érzése szerint a saját bőrén tapasztalta, sőt kritikusként nyíltan meg is fogalmazta, hogy ez a honi színházi kultúra szükségképpen kiveti magából, és megöli a magyar drámát. És neki is igaza volt. A két igazság összeütközése aztán az emberi kapcsolatok szintjén szükségképpen indulatokat és vádaskodásokat szült. És valódi vagy vélt igazságok (ki tudja biztosan elkülöníteni a kettőt?) szikrázásában könnyen eljuthat még a legnemesebb lélek is addig a határig, ahol már csak a „mellettem vagy ellenem” struccpolitikája számít. A Gulyás–Németh barátság megszakadását és hároméves szünetét sem egyszerűen csak a *Válasz* szerkesztése körüli huzavona, s a Tervhalmazó miatti sértődöttség okozhatta.

A levelezés mindenesetre akkor emelkedik újból a mindennapi gondok és feladatok fölé, amikor ez a barátság 1938 tavaszán helyreáll. De nem is jó szó itt a „helyreáll”: föllobog inkább, minden addiginál hevesebben s tisztább lángokon. Németh analízáló lángelméje nyomban a barátság újjászületésének pillanatában kielemezte a szakítás okait: „Puritán dühünkben, hogy a barátságtól se engedjük megvesztegetni magunk, embertelenek lettünk a túl nagy emberségben. Én nem gondoltam, hogy az Ember és szerep tréfálkozásai szíven találhatnak (hisz a Tanú első évét a te neveddel fejezem be, a Tanú megindítását a te érdemedül állítottam be), úgy gúnyoltalak, ahogy a lányaimat szoktam, gömböcnek, strébernek, lotyónak. De te akkor már hetek óta nem kaptál levelet, »elvettem« tőled a szerkesztőséget, ki tudja, milyen nagy politikai létrán másztam fölfelé (valójában sohasem fuldokoltam olyan keservesen), Kerényivel váltogattam

levelet – mindez épp eléggé menti előttem azt, ami a Tervhalmazban nem tréfa, hanem indulat. Viszont énbélem annyian mártották akkor a törük, hogy te is megértheted, ha nem tudtam disztingválni." Gulyás Pál nyombani hosszú válaszából (még másnap! akkor még egy nap alatt fordult Budapest–Debrecen közt a posta?) nem lehet idézetet kiragadni, egyetlen megbonthatatlan boldog lobogás, a befejező versig. Magát Némethet is meglephette, hisz így kezdi a választ: „Kedves Barátom, örülök, ha örömet okoztam. Sajnos a szeretet megvonásával csak azokat tudjuk büntetni, akiket nem szabad büntetni, a többiek füttyülnek a szeretetünkre...” Tán ez a többé soha meg nem vont szeretet is tette, hogy amíg Gulyás Pál élt, a legfontosabb ügyek és témák kettőjük leveleiben sűrűsödnek. 1938 májusától 1944 májusáig valószínűleg Gulyás Pálhoz írt leveleiből ismerhetők meg legközvetlenebbül Németh reakciói a világ és az ország nagy krízisére. „Meg kell hatódní ezen a szerencsétlen közeposztályon – írja 1938. november 16-án –, ahogy a cseh összeomláson ujjong, mintha nem is az ő sorsának egy bátyája dőlt volna össze. (Mert az volt ám, akármennyit vétkeztek a csehek, s bármennyit gyűlölködtünk mi, a történelmi összekapcsoltság erősebb hibánál s gyűlöletnél.) Na de pontosan az a büntetés készül a számára, amely iránt még érzékeny, nem »sír, hol nemzet sülyyed el«, hanem »egyáltal étel.«" Akkor még nem tört ki a háború, s Németh egyelőre inkább a könyörtelen gazdasági kizsákmányolástól tartott, a németbarátság közvetlen következményétől. „De heuréka: kifüstölünk ezer zsidó nagyiparost, s földönfutóvá teszünk néhány százezer magyar munkást is mellette." S néhány hónappal később, a növekvő germán nyomás súlya alatt: „Szerbül, horvátul, csehül, lengyelül, oroszul, görögül, románul, finnül betűzők-olvasgatók már vagy két hónap óta, s a »tejtestvérek« a számra hozták a közös tej ízét. Újból föltámadt bennem a szeretet irántuk, s nagyobb erővel, mint valaha. Igenis én szeretem ezeket a századokat alvó, buta nacionalizmusra ébredő, de végül mégiscsak nagy jövődőlő népeket, magyar patriotizmusom egy tágabb »újeurópai« (így neveztem el Helsinkitől Athénig a kis népek övét) patriotizmusban lel erőt, hitet, biztosítékot, tudom, hogy csak együtt oltalmazhatjuk meg magunkat, s érzem, hogy egymástól tanulhatjuk a legértékesebbet." A veszély ma másféle, de Németh tudása, hogy csak együtt oltalmazhatjuk meg magunkat, ugyanúgy érvényes, és ugyanúgy nem hiszi el senki, határainkon bévül és túl. A térség vezető politikusainak s az ideológiai háttérükül szolgáló értelmiségieknek a képtelensége a megegyezésre könnyen pusztulásba sodorhatja az egész régiót; minket pedig akár nyílt háború nélkül is, értelmetlen fegyverkezési verseny formájában. A politikusokra és a közélet hangadóira persze akkor sem lehetett számítani, ám akkor még lehetett reménykedni valamiféle népbe merülésben, legalábbis Németh – egy kicsit tán Fülep Lajos példájára – úgy látta. Ebben a szellemben és kifejezetten a germán hódítás ellen készült a *Kisebbségben*. Amikor írta, meg volt győződve a közvetlen retorzióról. „A Tanú I. a napokban jelenik, illetve koboztatik el – írja 1939. május 24-én. – Nagyobbat sosem kockáztattam, mint ezzel a könyvvel. És semmi értelme, azon túl, hogy a becsület luxusa." A háború kitörése csak megerősítette a vélekedését: „Isten pénze – írja 1939. szeptember 8-án – elfogyott, megértünk egy új római császárságra – annyival alacsonyabb fokon, amennyivel kisebb egy Hitler Augustusnál." Újeurópai patriotizmus helyett ez az alacsony fokon vegetáló „újrómai" császárság: az ellentét nem lehetne kiáltóbb. Érthető, ha az újeurópai patriotizmus kitarulkozását a bezárkózás reflexe váltotta fel. „Hibázhattam, de nem a hibáim hibásak abban, ami a népemre szakad. A jövő programja is csak egy lehet most már: lebújni a fajba, kapni és adni a meleget, amennyire az új rend a maga négereinek majd megengedi. Tehát amiért a *Kisebbségben* elátkozták."

De nem akarom én itt a befejezhetetlen Kisebbségben-kérdést újrainyitni; bár a *Németh László élete levelekben* nem utolsósorban épp „bukéival” számos új adatot hoz hozzá. Az idézetekkel inkább csak azt szeretném sugallani, hogy Németh Vásárhelyen voltaképpen egy több tekintetben korrigált *Kisebbségben*-modellt valósított meg a nyakunkra ülő újbizánci császárság alatt, amely annnyival állott alacsonyabb fokon Bizáncnál, mint amennyivel gonoszabb volt Sztálin Konstantinusnál.

Németh László vásárhelyi korszakához, Grezsa Ferenc minden részletre kiterjedő monográfiájához képest elsősorban tán éppen ebből a szempontból hoz újat a kötet: in statu nascendi és működésében mutatja be a Kisebbségben-modellt az újbizánci császárság egy távoli provinciájában. Csakhogy ez így túl absztrakt és tudálékos; ezeknek a leveleknek a varázsa épp a nagyon is kézzelfogható, mindennapi kisebb-nagyobb ügyek és feladatok józan, egyszerű, nyugodt, s alkalomadtán derűs vázolásában rejlik. Ahogy például felajánlja szüleinek a tél áthúzását békési szobájukban: „Helyben és fűtésben itt is nélkülözni kellene – írja –, de kenyér s ha a disznó megmarad, zsír, hús, lesz, amennyi kell, annál is inkább, mert én Vásárhelyre költözöm, ott tartatom el magam a »tisztelőimmal« (tán írni is inkább lehet ott s házitanítóskodni).” Gulyásné „Palitpótló pompás levelein” is a tényleges gyakorlati teendőket kéri számon, s Klári betegségeről értesülve maga is ilyenekkel szolgál: „Ami ott van: *követelem*, hogy mind az ő számára használja fel: szalonnát, zsírt, mákot, lekvárt, tészta stb. Ez persze mind kevés. Ha Zolti vállalkozik, hogy leutazzék ide: adunk fehér lisztet, zsírt, négy-öt hét múlva (ha újra lejön) egy hízott kacsát; általában az egész kosztjáról gondoskodunk, csak legyen, aki elvigye.” Szerteágazó levelezésének (négy esztendő alatt több a címzett, mint addig összesen) szinte minden darabját tárgyyszerűség és reális (sőt olykor egyenesen anyagias) látás tünteti ki, még a kornak három fő címzettje, Illyés, Sárközi Márta és Illés Endre esetében is. Pedig ők hárman együtt a korszak levelezésében olyasféle szerepet töltenek be, mint az előzőben Gulyás Pál: nekik önti ki most Németh leginkább a szívét, s tőlük várja a vigaszt, a biztatást és az elismerést. Utóbbi leginkább Illés Endrétől kapta, a terveit leginkább Illyéssel közölte s kívánta megvalósítani, a panaszait és (ritka) haragvadásait pedig Sárközi Mártának tartotta fenn. Ők hárman teremtik meg most a Németh vállalkozásaihoz mindig szükséges barátság-hátteret. Magát a vállalkozást azonban egy Veres Péternek írt hosszú levélben fogalmazta meg legpontosabban, 1945 decemberében: „...tulajdonképpen csak azért jutottam ide, mert ezt kerestem. Nem Gandhi volt-e a világ hangos forradalmárai közt az egyetlen, aki megdobbantotta a szívem? Mindez persze csak leírva ilyen nyugodt és fölényes: amúgy napról napra változik és áramlik. Az azonban biztos (ezt az állapotot már ismerem), hogy az életemnek egy vesszaka kezdődik; olyasmi, mint amikor a Tanú vitorláját megindítottam – vagy a Kisebbségben elkövettem. Talán épp a kettő szintézise az, amire készülök. A Tanú-ban az európai lehetőségeit jártam meg – a Kisebbségben óta a gyarmati sors mélységeit, s most ez következik: a magyar sorsban (a gyarmati népek szabadságharcához) az európai művelődés távlatait kitágítani. Ez oly nagy feladat, hogy kitérítettetni belőle semmiért nem engedem.”

A feladat megvalósításához a romok alól felemelkedő ország látványa adott reményt („ha bámulok valamit – írja Veres Péternek a Szárszói beszédre célozva –, hát nem azt bámulom, ami jóslataimból bevált, hanem ami be nem vált. Mert ha több nem is, a fontosabb ez: az én rémlátásaim éppoly tévesek voltak, mint a ti reményeitek”). De maga a feladat jóval régebben fogant s érett a lelkében; azóta már, hogy megbizonyosodott a Náci Birodalom vereségében. A *Kelet Népeben* Móricz Zsigmond unszoló-

sára megkezdett *Iszony* folytatása Illyés és Sárköziné Válaszában tán ezt az eszmei folytonosságot is jelzi; a folytatás tán azért is sikerülhetett ennyire töretlenül, mert épp a lélek mélyében érő Feladat fejlődését követte?

Függelék Fejér Ádám Iszony-értelmezésének olvastán.

Fejér Ádám enigmatikus „*Tiszatáj*”-tanulmánya szerint Németh az *Iszonnal* „a regényműfaj európai sztenderdjének teljes értékű meghonosítását, s általa a minket Európa egészétől elszigetelni látszó fal lerombolását” akarta elérni. Csakhogy ez a lerombolás nem sikerült, mert nem sikerülhetett; a regény tökéletes „európai sztenderdjének teljes értékű meghonosítása” ellenére sem. Az *Iszony* Fejér szerint így – közvetett módon – a fal lebonthatatlanágát demonstrálja. De akkor miként értendő a Veres Péternek írt levélben közölt szándék az európai műveltség távlatainak kitágításáról a magyar sorsban? Próbáljuk először Fejér Ádám szuggesztív, ám cseppet sem könnyen érthető érveléséből kivonatosolni a jelen szempontból lényegest.

A romantika tudatosította az európai (nemcsak a nyugat-európai, az egész európai) értelmiségben „a kultúráképviselőt föladata és a saját egzisztenciális szabadsága között támadó konfliktusokat”, de míg Nyugaton – s mutatis mutandis az Orosz Birodalomban – ezek a konfliktusok partikularizálódtak vagy levezetődték, addig Kelet-Közép-Európában, ahol ez a kor nagyjából a nemzetként tudatosulás amúgy is különféle konfliktusokkal terhelt periódusa volt, fölerősödtek és „a szellemi-egzisztenciális földhözragadtság” érzetként vagy „a nemzetsors chimérijával való viaskodásként” generalizálódtak. Ilyenként azonban általában mintegy be is tokolódtak; a kínos helyzet tudomásul vétetett. A magyarok kivételével a többiek „az adottságokat föltétleneknek tekintve, megkísérelnek hozzájuk alkalmazkodni”. Nem így a magyarok. Ők nem nyugsznak bele a változtathatatlanba, nem alkalmazkodnak hozzá, nem hajlandók megkerülni. Amíg a régió többi irodalmában a nemzeti mentalitás kifejezéseként számon tartott mű – mondjuk Reymont *Parasztokja* vagy Hašek *Svejkeje* – „nem néz szembe az ellentétek polgári, életbeli, immanens beszabályozásának lehetetlenségével”, addig a magyar irodalomban „egzisztenciális szabadság és kulturális hivatástudat ellentétét valamiféle szent megszállottsággal előtérbe állítják, kiélezzik”, hogy aztán – legalábbis Ady óta – a feszültség feloldását valami „közelebről meg nem határozott módon a civilizáció előrehaladásától, a polgárosodástól” várják. Ettől várta Németh is. „Mint tudatos programja elárulja, saját maga számára sem volt belátható, hogy a kultúráképviselőt feladatát vállaló értelmiségi egzisztenciális szabadsága nem az ő privát polgári-emberi jogainak elismerésétől, hanem szerepe transzcendens-kultúrtörténeti jellegének belátásától függ. Az *Iszony* kultúrtörténeti példázat jellege ezt a belátást fejezi ki.” Azaz, a regény „az értelmiségi szerepben adódó kultúrtörténeti transzcendencia irányában távolodik el a polgári létezés közvetlen, elemző ábrázolásától”, ellentétben az „egzisztencialista példázattal”, amely „nyilvánvaló elfogultsággal – a polgári létezési módot az emberlét végső kérdéseivel azonosítva, intellektuális eszközökkel véli elérhetőnek az egzisztenciális szabadságát biztosítani képes transzcendenciát”. Ennek a lehetetlenségét leplezi le az *Iszony*. Így mi már „tudjuk azt, amit a 19. század szellemiségén belül álló Ady még nem tudott, hogy az élet véges dolgait elrendezni hivatott polgári, valamint a kultúrtörténet – transzcendenciát adó, az emberlét végső kérdéseit megtapasztaló – problémáját kezelni hivatott értelmiségi szerep nem vegyíthető egymással, hogy az úgynevezett magyar sorskérdéseknek immanens (polgári) megoldásuk nincs, vagyis a magyar társadalom belső harmóniája csak ezen

megkülönböztetés következetes érvényesítése esetén biztosítható." Pontatlanabbul, de tán érthetőbben: az *Iszonyban* Németh – szándéka ellenére – azt fejezte ki, hogy *feloldhatatlan polgár-szerep és értelmiségi sorsvállalás konfliktusa*.

Így van-e vagy se, nem tudható. Jelen recenzius ha valaminek, hát sokkal inkább az alkalmazkodás, a tudomásulvétel, a megküzdött és megszenvedett megnyugvás, a sztoikus rezignációból fakadó derű, s mindennekfelett a helytállás és a kötelességtudás (azaz végső soron az „immanens megoldás”) „kultúrtörténeti parabolájának” látja az *Iszonyt*, s egyáltalában nem érzi távolinak a *Parasztoktól*, a *Svejktől*, a *Háború és békétől*, sőt Camus *Pestisétől* (azaz az „egzisztencialista példázat”-tól) sem. Utóbbi rokonságot különben a magyar sorskérdések olyan nagy értője (és megszenvedője) vette észre, mint Veres Péter. Egy nagy mű valószínűleg olyan tükrör, amely elsősorban nem a „valóságot”, hanem valamiképpen a szemlélt tükrözi. De mit és főleg kit látat a tükrőben Fejér Ádám *Iszony-értelmezése*?

A kérdés pontosan aligha megválaszolható, de annyi tán megkockáztatható, hogy az a magyar értelmiségi magatartás, melynek ez az értelmezés a visszatükröződése, nemcsak hogy nem a Némethé, de nem is következik szervesen Németh gondolkozásából. Németh változatlanul Adyval értett egyet, ez kétségkívül kiderül a levelezésből. „Én itt megint – írja Veres Péternek – a múlt századi szocialista elmélet tarthatatlanságára figyelmeztetek. Azok a klasszikus osztályok, amelyek munkásság, parasztság, középosztály stb. – Magyarországon nincsenek. Magyarországon munkás, paraszt és középosztályi mezben járó kispolgárok vannak – s az alatt egy 10–15% mindenre kapható cigány elem, amelyet mindenki arra használ fel, amire akar. Borzasztó veszély: ezt a kispolgárságot a szociológiánkból kihagyni.” Nem kell tán mondani, hogy „cigány elem”-en Németh nem a cigányságot érti, hanem azt a réteget, amelyet legkönnyebben tud a mindenkori politikai vezetés a maga céljaira felhasználni; mondhatjuk tán az *Iszony*nál maradvá azt is, hogy a Takaró Sanyikat. A felszabadulás után pedig az ál-munkásokat és álparasztokat. A hirtelen lett „demokratákat”. Ezekre célozva írja: „A magyar politika ma természetszerűen hazug. Kis népeknél ez egyelőre úgy látszik: kényszerűség. Tele van a szánk demokráciával, s burkolt diktatúrában élünk...” Veres Péternek írván, a Parasztpárt vezetőinek a szemére hányja, hogy misztifikálják önmagukat, de ugyanez a véleménye a többi pártról is. Hazudnak, misztifikálnak, félreismerik magukat s feladatukat. Elsősorban az uralom érdeklí őket, holott a lehetőségek józan felmérése és az e szerinti cselekvés lenne a feladatuk. Az alkalmazkodás, a tisztességgel kiküzdött kompromisszumok, a kötelességtudás. A szomszédaink megértése és megbecsülése. De Magyarországon utoljára a Kiegyezéskor létezett még olyan értelmes – ahogyan ma mondanánk – politikai elit, amely tudta ezt, s megértette, hogy e nélkül fejlődés – akár polgári, akár kulturális – nem lehetséges. Ma sincs másképpen. A „polgári” és az „értelmiségi” szerep – különben történetileg tán tényleges – konfliktusában az utóbbi „transzcendálása” tán épp a mai („nemzeti” és „liberális”, „kormányzó” és „ellenzéki”) politikai elitnek az életérzését szentesítheti és misztifikálja? Ők lennének, akiknek az arcát Fejér Ádám az *Iszony* tükrében felismeri? Ilyen egyszerűen és közvetlenül bizonyosan nem; az azonban nem elképzelhetetlen, hogy Fejér „kultúrtörténeti parabolá”-ja valamiképpen a nagy rendszerváltozásban tán maguknak is váratlanul politikai vezető szerepbe jutott értelmiségiek „identitástudat”-ként megélt szereptévesztéséről szól, „polgárosodási” programjuk és „sorsvállalásuk” konfliktusáról.

A nagy uralom- és tulajdoncserében hatalomhoz és vagyonhoz jutottak ugyanis ma mintha ugyanolyan magasan elnéznének az ország túlnyomó többségét alkotó kis-

polgárok szerény vágyai és lehetőségei felett, mint 45-ben, mintha ugyanúgy önnön ideológiájuk által és csakis azáltal boldogítandó „tömegként” kezelnék őket, mintha ugyanúgy elvárnák tőlük, hogy azt tekintsék életük legfőbb értelmének, hogy szavazzanak (rájuk) és elismerjék érdemeiket. Látják egyáltalán, hogy mekkora ellentét feszül a nyugati típusú polgári demokrácia és saját politikai-gazdasági gyakorlatuk között? Ma is „tele van a szánk demokráciával”, az ország pedig tele Korejkkal és Osztáp Benderekkel; a „szociális piacgazdaság” leginkább valami burkolt NEP-korszakra emlékeztet. A vezetők mégis soha nem politikájukon, hanem a „tömegeken” kívánnak változtatni: média-politikával, tömegtájékoztatással, nemzetpropagandával, negyvenévezessel, nagyferőzással. Pedig vaknak kell lennie, aki nem látja, hogy milyen nagy az ellentét a „polgárosodást” hirdető vezetők esélyei és álmjai, meg a tényleges magyar polgárok és kispolgárok élete között. Mintha egyenesen Csurka torz jelszavának valami tán kevésbé ostoba, de még szörnyűbb variánsa látszana megvalósulni: „Legyen a magyarnak a gyarmatosítója is magyar!” (És mutatis mutandis a szlováknak szlovák, a horvátnak horvát, a szerbnek szerb és így tovább.) Mit tehet itt az az értelmiségi, aki már régen, még az ántivilágban hitt a változásokban, küzdött, s tán szenvedett is értük, s most valamiképpen mégiscsak vágyai beteljesülését éli meg (ha nem is föltétlenül látja meg) bennük? Pláne, ha az új világban kisebb-nagyobb hatalomhoz vagy legalábbis elismeréshez jutott? Valószínűleg (természetesen nem Fejér Ádám!) kivetíti kínzó belső ellentéteit és konfliktusait; az „interiorizáció” mintájára „kognitívben” (és nagyképűbben) szólva mondhatjuk úgy is, hogy „exteriorizálja”. A törvényszerűként és sorszerűként kivetített konfliktusban azután elébb-utóbb véglegesen felmenti önmagát: „transzcendálja” saját szerepét. Az exteriorizáció és a saját szerep-szentesítés azonban nem old meg semmit, viszont annál könnyebben szül szorongásokat. A szorongások pedig meggondolatlan kijelentésekhez és cselekedetekhez vezethetnek, ezek újabb konfliktusokhoz, ezek újabb önigazoláshoz-„önépítéshez”, és elindul a politikai circulus vitiosus. Amitől Németh mindig is féltette a magyar társadalmat, s óvta volna az ideológiáiba bonyolódó értelmiséget. Ahogyan az öreg sebész főorvos mondja az *Iszonyban*: „Tudja, ezeket a kedvesnővéreket én nagyon tiszteltem. De ezek többet törődnek az üdvösségemmel, mint a sterilizátorral. Képesek panasza jönni azért, hogy a beteg káromkosodik. Maga tisztafejű, s ami még fontosabb, tisztakezű asszony. Magával élvezet volna együtt dolgozni.” A 45 elejétől 48 végéig sorjázó levelek valamiképpen mind ezt a hangulatot rögzítik, variálják, konkretizálják, általánosítják. A kötelesteljesítés, a munka, a mindennapi helytállás, a józanság primátusát. Azt, hogy csakis a tiszta fej és a tiszta kéz óvhatja meg a beinduló circulus vitiosustól az országot. És ott a levelekben az erősödő meggyőződés, hogy pont ezt az egyszerű szabályt a hatalom új urai éppoly kevésbé fogják megérteni vagy pláne megtartani, mint a régiek. Meglehet, jórészt épp ebből adódik „az úgynevezett kelet-közép-európai nyomor”? Németh mindenesetre már 1947-ben rezignáltan sóhajt Kerényinek Svájcba írt levelében: „Bizony nagyon jó volna kinn, veletek. Mint tíz éve, Hérodotoszról és Hölderlinről beszélni – egy kicsit széttekinteni, visszahonosodni az emberiségbe.” Tán épp egy ilyesféle visszahonosodás, a visszahonosodás kísérlete a korszak nagy regénye, az *Iszony*. A Tanú és a Kisebbségben szintézise: a magyar sorsban kitágított európai művelődés. S most ez a levelezés és példás kiadása nem épp egy efféle kísérlet lehetőségéről tanuskodik? Amint Fejér Ádám kitűnő *Iszony*-értelmezése is, ahogyan minden tekintetben méltó a nagy regényhez (ezt el kell ismerni, noha nem könnyű, hisz jelen recensens szinte egyetlen érvelésével és megállapításával sem tud egyetérteni).

MONOSTORI IMRE

A „zsidókérdés”-ről – többféleképpen

MEGJEGYZÉSEK (ÉS KIEGÉSZÍTÉSEK) HÁROM KÖNYVHÖZ

1922 végén majd 1993 tavaszán három könyv is megjelent Magyarországon, melyeknek témája a magyar zsidóság; illetőleg a „zsidókérdés” különböző aspektusa, leginkább persze az antiszemitizmus kérdése. Jó okunk van arra, hogy ebben az összefüggésrendszerben idézőjelbe tegyük a *zsidókérdés* kifejezést, fogalmat, minthogy egyik könyv esetében sem egészen (vagy egyáltalán nem) erről van szó. A szóban forgó kötetek egyike ugyanis komoly és higgadt, tárgyilagos hangvételű *történeti* munka; a másik viszont célzatos és tudománytalan, a napi politizálás szintjére süllyedő sugalmazás, a harmadik az előzőnek némi korrekciós kísérlete.

Gonda László kitűnő könyve – és tulajdonképpen az első is e tárgy időbeli határait tekintve – a magyarországi zsidóság történetét mutatja be 1945-ig (számos remek függelékkel kiegészítve); a Karsai László önkényes válogatásában napvilágot látott szöveggyűjtemények viszont – különösen a *Kirekesztők* – alig leplezetten politikai érdekeket szolgálnak, ennyiben tehát e műveknek sem a ténylegesen létezett zsidókérdés az elsődleges lény.

Lássuk tehát e három könyv legfontosabb tanulságait.

I.

Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526–1945

Az Izraelben élt Gonda László a 80-as évek elején fejezte be fő művét, amely először – lényegesen bővebb változatban – héber nyelven jelent meg. A magyar változat tömörebb, időben is korlátozott; fő jellegzetességét azonban természetesen megőrizte: elsősorban a magyarországi zsidóság politikai-jogi helyzetére koncentrál, s csak érintőlegesen szól a demográfiai, műveltségbeli s általában a szociológia eszközével vizsgálható aspektusokról. Nem teljes, nem az összes történeti kérdésre kiterjedő tehát Gonda László műve; mégis: rendkívül fontos könyv, nagyban hozzásegíthet ahhoz, hogy a magyarországi zsidóság helyzetét és konfliktusait, s egyáltalán a zsidó–nem zsidó viszonyt történelmi, jogi, gazdasági és szociálpszichológiai tények ismeretében próbáljuk értelmezni – és megérteni.

A könyv első néhány lapja a középkori magyar közjogi viszonyokat vázolja fel nagyon röviden (az 1526-ig tartó részt eredetileg Scheiber Sándor írta volna meg). A középkor századainak legnagyobb tanulsága az, hogy – szemben a nyugat- és dél-európai tendenciákkal – a magyarországi zsidóság viszonylag békességben él és tevékenykedik. Persze, azokon a kereteken belül, amelyeket a nyugati szokások és minták, s legfőképpen az egyházi zsinatok és pápai rendelkezések nyomán a mindenkori magyar királyok előírtak a számukra. Számos vonatkozásban teljesen szabadok voltak (sőt időnként – és időről időre – kiváltságokkal is rendelkeztek); más tekintetben vi-

szont (pl. a lakhatás, az ingatlanszerzés, a polgári és vallási jogok számos területén) erőteljes korlátozást, ill. tiltást kellett elviselniük. A királyi hatalom a zsidókat érintő intézkedés tekintetében ugyanis alapvetően mindig két szempontot – néha egymásnak ellentmondó szempontokat – igyekezett összehangolni. Egyrészt a saját hatalmi érdekeit (amely ebben a vetületben egyet jelentett gazdasági érdekével, a kincstár helyzetével); másfelől a minden keresztény uralkodóra formálisan kötelező erejű pápai korlátozó rendelkezéseket. (Amelyeket gyakran csak kihirdettek ugyan, de teljesítésüket nem ellenőrizték, sőt nem ritkán önmaguk sem tartották be.)

IV. Béla király – mivel az ország újjáépítésében nagy szüksége volt a főképpen pénzügyletekkel és kereskedéssel foglalkozó zsidókra – 1251-ben kiváltságlevéllel jutalmazta a hazai zsidókat. Mit is jelentett ez a gyakorlatban? Legfőbb értéke az volt, hogy a zsidóságot közvetlen királyi védelem alá helyezte, s a keresztényekkel azonos kereskedelmi jogokat biztosított a számukra. Továbbá lehetővé tette, hogy az egymás közti peres ügyekben zsidó bíró, a keresztényekkel szembeniekben pedig vegyes bíróság döntsön. Nagyon jelentős intézkedés volt ez – híre is ment, s vonzotta is ide a máshol üldözött zsidóságot –, ám érvényességi körét – mint a legtöbb középkori törvénynek – mindig az egymást követő uralkodók érdekei, kapcsolatai, sajátos politikai megfontolásai szabták meg. A IV. Béla által kiadott kiváltságlevél – igaz, egy évszázaddal később – természetesen nem befolyásolta Anjou Lajos királyunkat abban, hogy – mint a Szentszék megbízottja – az áttérni nem akaró hazai zsidóságot egyszerűen kiűzze az országból.

S jóllehet, IV. Béla eme rendelete nem vesztette érvényét a 14–15. században sem, a zsidóság örök ellenfelei, a városi polgárok nem engedelmeskedtek neki; mindenáron igyekeztek megakadályozni legfőbb konkurenseik, a zsidó kereskedők, iparosok és pénzügyletekkel foglalkozó hitsorsosaik ténykedését (miközben nem ritkán ők maguk is zsidó kölcsönöket vettek igénybe). Érdekükben állott tehát a zsidók gazdasági erejének a korlátozása, sőt megtörése.

S ahogy gyengül a központi hatalom, úgy romlik a zsidóság helyzete is: nagyon is racionális okok összefüggések magyarázzák tehát a magyarországi zsidóság helyzetének, sorsának hullámzóan változó alakulását. A központi királyi hatalom végleges lehangyatlása, a mohácsi vész időszakára Magyarország megszűnt az európai zsidóság számára (és szempontjából) viszonylag békés terület lenni, sőt itt is megsokasodtak az üldözések, a vérvádak, s föl-föllobbantak a zsidókat megegyező máglyák is. (Tegyük persze hozzá mindehhez: a jogtalanság, az üldöztetés, sőt a máglyahalál nem csak zsidókat ért el: a feudális hatalmi viszonyokból következően nem csak őket – vagy legalábbis egy részüket – sújtották a pária-létből következő megtorlások.) A 16. században nem sok jó várt az itt élő zsidókra: a királyi Magyarország több városából üzték ki őket azon egyszerű megfontolásból, hogy a városi polgárok így nemcsak a zsidó konkurenciától szabadulnak meg, hanem a zsidókkal szembeni adósságaiktól is.

Erdélyben viszont – Bethlen Gábor idejében – fénykorát élte a honi zsidóság. A nagy fejedelem kiváltságlevele oly mértékben kedvezett a zsidó kereskedőknek, hogy azok már-már monopolizálták például Gyulafehérvár teljes kereskedelmét. Rendeletben kellett megtiltani az előre, nagy tételekben történő felvásárlásaikat.

S ebben a szankcióban tisztán tetten érhető a korabeli – de talán nem történelmietlen metódus, ha általánosítunk – az *alapvető konfliktus* fő oka a zsidóság és a nem zsidóság egyes rétegei között. Mert bár nyilvánvaló az a mindennapi tapasztalat, hogy a zsidó ember sok megnyilvánulásában (öltözködésében, nyelvében, vallásában, szo-

kásaiban, kultúrájában stb.) ténylegesen *idegen* volt, a meghatározó, az alapvető konfliktusforrás nem zsidó részről (végig a magyar történelem évszázadai során): a gazdasági versenyhelyzet, a veszedelmes konkurencia léte, illetve a fölülkerekedés vágya volt. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy nem a központi, de nem is a földesúri hatalom a magyar zsidóság fő ellenfele, nem ritkán ellensége, hanem az egyes városközösségek, főként a szabad királyi városok iparos és kereskedő polgárai. A zsidóellenes megnyilvánulások néha esetleg misztikus, mitizált megjelenési formái (pl. vérvád) mögött is végső soron racionális gazdasági ok húzódik meg: a rendkívül ügyes és tapasztalt, többnyire művelt és tehetséges zsidó rétegek óriási kihívást jelentenek az itt élő német és egyéb eredetű, valamint a gyenge magyar városi polgári rétegek számára.

Arról nincsenek ismétlődő leírások vagy adatok Gonda László könyvében, hogy a magyarországi zsidóság *szakmai* életvitele mennyiben s mely pontokon volt vagy lehetett valóban irritáló és szankcionálható a nem zsidó városi polgárok számára. A szerző ugyan nem hivatkozik Marxra, ám mégsem haszontalan, ha felidézzük az ő híres-hírhedt képletét, amelybe az úgynevezett *zsidókérdés* (most idézőjel nélkül) lényegét próbálta belesűríteni. Marx úgy látta, hogy a *zsidó szellem* lényege az *üzérkedés*; s abban a pillanatban, amikor ennek feltételei megszűnnek, „a zsidó létezése lehetetlenné vált, mert elveszti sajátos öntudatának tartalmát [...]”. Majd így folytatja: „A zsidóság emancipációja nem egyéb a társadalomnak a zsidó szellem alól való emancipálódásánál.” (L.: *A zsidókérdés*. Bp. 1934, Phónix. 64. l.) Marx képlete látványosan egyszerű; mindazonáltal nagyon is jól érzékelteti a konfliktus első számú okát: a kalmár szellem egyébként *magától értetődően és törvénytörően* működő és mind erősebben működni akaró hatóerejét.

A politikai antiszemitizmus újabb kori megjelenése előtti időszakban – a vallási rítusok motivációit és a spontán ideggyűlölet működését most figyelmen kívül hagyva – a zsidóellenesség tehát eredendően és *elsősorban* támadva védekező konkurenciaharc, azaz nem faji gyökerű, *nem antiszemitizmus*. Majd csak akkor válik faji alapon szerveződő szociálpszichológiai tényezővé, amikor a piac, a gazdaság spontán törvényei nem bizonyulnak elégséges játéktérnek, ill. eszköznek a nem zsidó „birtokon belüli” rétegek számára ahhoz, hogy lefekezzék, hogy megállítsák a (zsidó) konkurencia előrenyomulását, hogy elhárítsák a „zsidó térfoglalás” vélt vagy valódi veszélyeit. *Ekkor* kapcsolódnak össze a gazdasági eredetű motívumok a zsidóval mint fajjal, mint vallással, mint idegennel stb. kapcsolatos előítéletek bonyolult láncolatával, hogy mintegy rendkívüli eszköztár-kibővítésként a hétköznapian egyszerű gazdasági (később politikai) *érdek* immáron kibogozhatatlan szöveget nyújt alkosson a zsidókról kialakult irracionális (éppen ezért nagyon is hihetővé) szublimálódott torzképek tömegével.

A 18. század a magyarországi zsidóság létszámának a *megnyolcszorozódását* hozta: a bevándorlás nagy mértéket öltött. És most már nemcsak nyugatról, hanem Lengyelországból is megindult a tömeges bevándorlás. II. József türelmi politikája megnyitja a zsidók előtt a szabad királyi városokat, s bizonyos feltételek mellett földet is bérelhetnek, ipart is űzhetnek. A század vége felé, majd különösen a napóleoni háborúk idején a mezőgazdasági konjunktúra körülményei kezdtek megérlelni a főként kereskedelemmel és pénzügyletekkel foglalkozó zsidó rétegek és a földbirtokosság gazdasági érdekközösségének szükségességét. Másfelől: a társadalmilag mindjobban beépülni akaró zsidóság jelentős részében kialakultak a belső – főként vallási – reform szükségességét fölismerő és ezt a gyakorlatban is megvalósítani kívánó modern gondolkodású értelmiségi erők. Hiszen Magyarországon – írja Gonda László – a „kultúra közösségén

alapuló nemzetfejlődés, amely bizonyos szakaszán az állam–nemzet létrehozására való törekvést is megfogalmazott, a zsidóság számára sajátos utat mutatott: a polgári jogok elnyerését összekapcsolta a zsidóság asszimilációjával, az emancipáció feltételül a nemzettel mint kulturális közösséggel való azonosulást szabta." A reformkorban a liberális nemesi ellenzék a zsidóság emancipációjának legfőbb képviselője, végső soron azonban az emancipációnak a feltételeként a minél teljesebb beolvadást, az asszimilációt szabta. Ilyen körülmények között a zsidóság teljes társadalmi-jogi emancipációját a reformkor nem tudta megoldani (az 1840-es törvény és az 1860-as rendelet csak részkérdéseket szabályozott); a döntő fordulatot, az egyenjogúsági törvény mellett a zsidó *vallást* is befogadó törvény megszületését csak a kiegyezés utáni rohamos *polgárosodási* folyamat hozhatta meg. Mindeközben a zsidóságon belül is rendkívüli élességgel vetődnek föl a vallási reform és a magyarosodás kérdései. Egyletek alakulnak, lapok jelennek meg, amelyek az asszimiláció fontossága és szükségessége mellett foglalnak állást.

Az 1867-es emancipációs törvény mindössze két mondatból áll, jelentősége viszont óriási: a magyar polgári fejlődés, a megszülető modern magyar gazdaság kikényszerítette a polgári és politikai jogegyenlőséget a magyarországi zsidóság tekintetében, s ezzel mintegy *lehetővé* is tette a polgári, kapitalista viszonyok rohamosan gyors megerősödését is. Az emancipációs törvényt követően azonban a magyar zsidó értelmiség belső vitái oda vezettek, hogy vallási és *szervezeti* vonatkozásban is három részre szakadnak: a modern szellemű (neológ); a konzervatív (ortodox) és egy harmadik, egyik irányzathoz sem csatlakozó csoportra.

*

A magyarországi zsidóság történetének Gonda László által markánsan és ökonomikusan megrajzolt vázlata is világossá teszi, hogy a zsidókérdés történeti összefüggéseinek a mélyén mindig is gazdasági és egzisztenciális, később hatalmi-politikai érdekek húzódtak meg (mind a zsidóság, mind pedig a befogadó ország hatalmi tényezőinek a részéről); illetőleg, hogy – ebből következően – az antiszemitizmus megjelenése szorosán összefügg az adott ország gazdaságának, közjogi helyzetének és politikai elitjének stabilizációs feltételeivel, helyzete szilárdságának állapotával.

A modern politikai antiszemitizmus megjelenése a 19. század utolsó harmadában (Istóczy-féle antiszemita párt, Tiszaeszlár stb.) – például – éppen úgy a gazdasági és társadalmi válsághelyzet következménye, mint – például – az 1920-as „*numerus clausus*” törvény; nem is szólva a harmincas évek végének és a negyvenes évek elejének nyílt parlamenti és kormányzati szintre emelt zsidóellenes törvényeiről. És az ellenpélda ugyanezt a törvényszerűséget mutatja: az 1895-ös recepciós törvény (amely az izraelita felekezetet az ország történelmi felekezeteinek a sorába emelte) annak a késő liberális magabiztos és toleráns magyar századvégnek a terméke és eredménye, amely a millennium áhitatában és a gazdasági progresszivitás talaján őszintén akarta és lehetővé is tette, hogy a magyarországi zsidóság úgy asszimilálódjék, hogy *ne kelljen feladnia* zsidó identitásának egyik legfontosabb elemét, s önmaga, külön-külön mint egyén dönthesse el, hogy az asszimiláció mely „fokozata” szerint kíván élni.

Miként az is szükségszerűen következik a fentiekből, hogy az asszimiláció felgyorsuló folyamatára, illetőleg a politikai antiszemitizmusra válaszul, ellenreakcióként kialakul a magyarországi cionizmus, amely nem más, mint a *zsidó nacionalizmus*.

Ugyancsak a fenti paradigma érvényességét mutatja a magyar századforduló válsága: a liberalizmus alkonya, a kiegyezés eredményeinek a megrendülése, az agrárius

ideológia előtérbe nyomulása. A zsidókérdés ekkor már nem az emancipáció, a beilleszkedés és az asszimiláció kérdéseként, hanem „zsidó térfoglalás”-ként merül fel. „A fogalom azt a vélekedést fejezte ki – írja Gonda –, hogy a gazdaság és a szellemi élet kulcsfontosságú ágazataiban érzékelhető aránylagos zsidó többség valamiféle faji hódítás eredménye, hogy ezek a pozíciók korábban a »magyarság« kezében voltak, de a zsidók elvették tőlük.” A valóságos helyzet viszont az volt – és ezt már számos történeti szaktanulmány is bizonyította –, hogy eme gazdasági és szellemi (kulcs)pozíciók a szabad verseny során kerültek zsidó kézbe vagy zsidó befolyás alá; minthogy a tradicionális eredetű nem zsidó magyar középrétegek nagy része (természetesen történelmi és nem egyéni okok miatt) képtelen volt ezen szabad (tehát nem állami) pályák befutására. A kereskedelem, a bankvilágban, számos iparágban és még több szabad értelmiségi foglalkozási ágban kétségkívül túltengett a zsidó reprezentáció a lakossági számarányukhoz képest. Ezek tehát – számos megbízható statisztika tanúságai szerint – tények (amelyeken csak a türelmetlen antiszemitizmus kívánt változtatni). Hiszen az mégsem volt elvárható a tehetséges és feltörekvő zsidó iparos, kereskedő, bankár és szabad értelmiségi rétegektől, hogy valamiféle udvariassági kódex szerint a kapitalizmus szabad- (vagy félszabad) versenye közepette a nem zsidó magyarokkal szemben megelégedjenek a szerényebb „helyezésekkel”, pozíciókkal, a második vonalbeli helyzettel.

Sőt – emeli ki Gonda László is – a liberalizmus leáldozása után a hazai zsidóság középrétegei szembefordulnak az asszimilációt nehezítő központi törekvésekkel. A magyar *nemzeti* követelésekkel a cionizmus eszmerendszerét fordítják szembe, a korlátozott konzervatív *polgári* lehetőségek helyett pedig tágasabb lehetőségeket kívánnak. Ezeket egyrészt a polgári *radikalizmusban*, másrészt a *munkásmozgalomban*; tehát a magyar kapitalizmus fennálló formájának gyökeres reformjában (ill. megdöntésében) látják és keresik. (Egyszersmind látványosan cáfolva is azt a közkeletű hiedelmet, hogy a „zsidók” mindig mindenütt összefognak, egyet akarnak, egy követ fújnak stb.)

A valódi eszmetörténeti probléma tehát *nemcsak önmagában* a „zsidó térfoglalásban” keresendő (ennek természetesen megvoltak a maga társadalmi, szociológiai, szociálpszichológiai, gazdasági stb. következményei); hanem e mindenkori „térfoglalás” gazdasági szellemi és egyetemleges természetű hasznossága, *értékei*; progresszív voltában avagy egyetemlegesen is káros, romboló hatásában.

Csak két közismert példapárhuzamát idézünk fel ennek illusztrálására. Az egyik kultúrtörténeti, a másik politikatörténeti. Amennyire például nyilvánvalóan nagy jelentőségű és semmi mással nem pótolható fejleménye volt a magyar irodalomtörténetnek a zsidó értelmiségi elit egy részének bábáskodása a *Nyugat* körül, oly kétes értékű volt *egy másik* réteg agresszív részvétele például a pesti bulvársajtó elburjánztatásában; abban – miként azt Szekfű Gyula megjegyezte –, hogy „vidéki hetivásárookra tojást-va-jat kosárban hordó fejkendős parasztasszonyok piac végeztével a könyvesboltba a Színházi Életért és Érdekes Újságot kezdtek benyitni.” (Sz. Gy.: *Három Nemzedék és ami utána következik*. Bp. [1934] K. M. Egyetemi Nyomda. 344. l.) A másik példapárhuzam úgyszintén közismert. A magyar munkásmozgalom két pártjának számos meghatározó személyisége volt zsidó származású. A *szociáldemokrata* elit – élén Mónus Illéssel – képes volt fölismerni a magyar társadalom valóságos problémáit és a nemzeti tradíciókra is figyelő megoldási programot kidolgozni; ezzel szemben a *kommunista* eszme és mozgalom – élén Kun Bélával – az 1919-es szörnyű kaland után *mindvégig* kártékony szerepet játszott itthon is, máshol is a világban.

Mindkét példánkból kitűnik tehát, hogy a zsidókérdés, mint minden mérlegelhető „kérdés”, ebben a vetületben voltaképpen *értékválasztási* kérdés; megnyilvánulási formáiban nem a zsidó eredet vagy képviselőt a lényeges és elsődleges, hanem egyedül a produktum, a felmutatott teljesítmény értéke, minősége. Egyetemleges mércével mért értéke – vagy értéktelensége, netán káros vagy ártó hatása. És ez utóbbiakról éppen olyan nyíltsággal kell beszélünk, mint a pozitív előjelű ellenpéldákról.

Az antiszemita gondolkodás lényege éppen abban ragadható meg – többek között –, hogy *valamennyi* zsidó megnyilvánulást eleve rossznak, ártalmasnak, kártékonynak, veszedelmesnek minősít, függetlenül annak történelmi-társadalmi stb. összefüggéseitől, és – legfőképpen – függetlenül annak valódi tartalmától. Amde az a követelmény is torz szemléletre vall, amelyik mintegy megtiltaná bárminemű zsidó megnyilvánulás bárminemű bírálatát, illetőleg *eleve* antiszemitának minősít minden rájuk vonatkozó kritikát – függetlenül a konkrét esetek vizsgálatától. Ezzel ugyanis azt a hamis látszatot kelti, hogy a zsidók általában tévedhetetlenek és hibátlanok, vagy pedig azt, hogy valamely ismeretlen ok miatt kívül esnek a társadalmi vagy egyéni bírálhatóság és számonkérhetőség körein.

A 20. század elejére a zsidókérdés Magyarországon a megszaporodott ütközési fülletek és a kibővült argumentumok következtében komplikáltabbá és feszültebbé vált. A gazdasági és egzisztenciális ütközési pontok mellé kialakultak a zsidó értelmiségi elit által megfogalmazott és képviselt természetes igények a magyar szellemi és politikai életben való részvételre. *Miközben* maga a zsidó értelmiség is számos, árnyalatokban vagy lényegében is különböző (ideológiai, vallási, politikai) irányzatra, csoportosulásra szakadt szét. „A zsidóság hivatalos képviselői – írja Bibó István – ugyan továbbra is a régi paktum alapján állottak, de a zsidóság nagy tömegei a milleniumi helyzettel szemben a kiközösítettségnek és kizártságnak egészen nyílt és durva élményeit élték meg, ami gyakorlatilag az asszimilálódás társadalmi közegeit igen nagy mértékben leszűkítette.” (B. I.: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. In.: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Bp. 1984, Gondolat. 255. l.) Folyóiratviták zajlanak a zsidóság jövőbeli útjairól (*Múlt és Jövő, Huszadik Század*), napvilágot lát Ágoston Péter *A zsidóság útja* című, nagy vihart kiváltó könyve, és Jászi Oszkár személyében megjelenik a zsidó önbírálat egyik legtisztább, legkövetkezetesebb és legmesszebbre látó képviselője. (Vö.: *Magyar Kálvária – Magyar Feltámadás*. Bécs [1920], „A fehér ellenforradalom” c. fejezet.) A zsidó asszimiláció komoly zavarai szemmel láthatóan megmutatkoztak a zsidó sajtó legfontosabb orgánumaiban is. Kitekintésként bemutatjuk a legfontosabb lapokat.

Az igen tekintélyes *Egyenlőség* (1882–1938) – voltaképpen a pesti izraelita hitközség hivatalos hetilapja – „minden magyar zsidó lapja” kíván lenni. Éles hangú, határozott karakterű orgánus, érzékenyen reagál a zsidóságot ért atrocitásokra. A húszas években állandó témája például a numerus clausus törvény következményeinek taglalása, s a törvény visszavonásának a követelése. Ugyanakkor – főképpen a húszas években, de még a harmincas évek elején is – messzemenően lojális a mindenkori magyar kormánypolitikával szemben. Antibolsevista és szovjetellenes, támogatja a revíziós célkitűzéseket. Neológ alapállású, de szembefordul a zsidó reformtörekvésekkel, a reformzsidósággal. Nem ismer faji kérdést: a zsidóság nem faj, hanem vallás. A hazai zsidók tehát zsidó vallású magyarok. (Az érvényben lévő magyar törvények szerint is – egészen 1939-ig – vallásfelekezetnek és nem fajnak minősült a zsidóság!) Az *Egyenlőség* szembefordul az ortodoxiával, de a cionizmussal is. Nyitott viszont a magyar társa-

dalom és közélet számos eseménye, tünete, tendenciája irányában. Hevesen támadja a „hitehagyott” zsidóságot és zsidó egyéneket (így például Vámbéry Rusztemet, Hatvany Lajost, Hatvany Bertalant).

1926-ban indult az *(Országos) Egyetértés* című „független politikai” hetilap, Pintér Miksa irányításával. Szemben áll az *Egyenlőséggel*, elsősorban annak kormánypártisága miatt. Támogatja a cionista törekvéseket, de nem átkozza ki a kitérteket sem. A hívő zsidók egységét, így az ortodox és a neológ irányzatok békéjét is szorgalmazza. Rokonszenvez a *Szombattal*. 1938-ban szűnt meg.

Az *Egyenlőség*nél és az *Egyetértés*nél is szűkebb horizontú a *Zsidó Szemle* (1907–1938), a Magyar Cionista Szövetség hivatalos havi, majd hetilapja. Eszménye a zsidó állam. „A cionizmus a Palesztina-munkának *primatust*, elsőbbséget ad minden zsidó kérdés felett, a diaszpórának élettartalmában nem hisz, pusztuló résznek, elszáradó ágának tekinti” – fogalmazza meg Hertzl Tivadar nyomán a magyar cionizmus programját Patai József, aki egyébként a *Múlt és Jövő* tudós főszerkesztője. (Vö.: *Cionizmus, Pro Palesztina és hazafiság. Zsidó Szemle*, 1934. jún. 22., 1. l.) A *Zsidó Szemle* gyakran bonyolódik vitákba (nem ritkán kemény csatákba is) az *Egyenlőséggel*, de a *Zsidó Újság* cikkeivel is. Hevesen asszimilációellenes. (1921-ben magyar nyelven adja ki a lap Werner Sombart *A zsidók jövője* című, 1911-ben írt tanulmányát, amelyben a – keresztény – szerző állást foglal a zsidó öntudat megtartása mellett és az asszimiláció ellen.)

Asszimilációellenes az említett *Zsidó Újság* (1925–1938), a magyar ortodox zsidóság független hetilapja is. Zárt, merev, konzervatív, főként hitbéli és nevelési kérdéseket tárgyal. Nemcsak a neologizmussal és cionizmussal áll szemben, hanem a „hivatalos” ortodoxiával is. Meglehetősen szektás beállítottságú, cikkei többnyire aláírás nélkül jelennek meg, nem ritkán héber betűkkel szedve. A Bethlen-rezsimmel szemben lojális, általában politikamentességre törekszik.

Sajátos szint képvisel a zsidó sajtóban a magánvállalkozásként jegyzett *Szombat* (1928–1938) című, kéthetente megjelenő füzet sorozat. A *Szombat* – Kenéz-Kurländer Ede szemléje – a reformzsidó ideológiával rokonszenvező lap, melyet szerkesztője a „modern zsidó társadalom” igazságát, de nem politikát kereső részének szán és ajánl. Eszménye a chassidizmus és a zsidó öntudat erősítése. Élesen szemben áll az *Egyenlőséggel* (melynek főszerkesztőjét egyenes „antiszemita zsidólapszerkesztő”-ként aposztrofálja).

A zsidó értelmiség (egyben a zsidó sajtó) éles megosztottságát példázza az a jelenség is, hogy a *Zsidó Élet* című hetilap (1933–1938) mind az *Egyenlőséggel*, mind a *Szombattal* polemizál. A *Zsidó Élet* felekezeti, ortodox irányzatú lap, de nem a neológ irányzattal szemben, mintegy annak ellenfeleként, hanem éppen a zsidó egység érdekében lép fel, igyekezőn mentes maradni a felekezeti elfogultságoktól.

A harmincas évek első felében működött az *Új Út* (1931–1936), később a *Világ-vándor* (1935–1939) című zsidóságvédő és kritikai havi folyóirat.

A patinás *Magyar Zsidó Szemle* (1884–1948) negyedévi folyóirat zsidó tárgyú tanulmányokat, esszékét közölt. A zsidó értelmiség és zsidó középosztály egy részének népszerű képes havi folyóirata a *Múlt és Jövő* (1911–1944) szemben áll az *Egyenlőséggel* koncepciójával. Elsősorban a Palesztina-munka és a Palesztin Állam áll érdeklődésének középpontjában (tehát cionista platformot képvisel), de számos irodalmi tanulmányt és művészeti cikket is közöl. Fő célja az, hogy helyes ideológiát alakítson ki a zsidónak megmaradni akarás és tudás segítségével. A *Libanon* (1936–1943) a zsidó humán értelmiség kéthavonta (majd negyedévenként) jelentkező tudományos folyóirata. Igen színvonalas lap, fő témája a zsidó kultúrtörténet és a zsidó irodalom.

A *Zsidó Évkönyv* sorozat az 1927/28-as kötetel indul. Jelmondata: „Vissza a zsidósághoz!” Ortodox platformú sorozat: „a méltatlanságok elől hitünkhez, vallási hagyományainkhoz kell menekülnünk” – vallják a szerkesztők. Jelentős szerepe van a magyar zsidó kultúra és irodalom ápolásában az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) *Évkönyv* sorozatának, színvonalas publikációinak is.

E fenti vázlatos, csak a legfontosabb *budapesti* zsidó sajtótermékek számbavételéből, nem a teljességre, hanem csak az irányzatok jelzésére és súlypontozására törekvő röpke folyóiratszemlékből is kitűnik, hogy a húszas években és a harmincas évek első felében mily differenciált, mily változatos és sokszínű a magyar zsidó szellemi élet s nyilván az általa „megcélzott”, befolyásolni kívánt magyar zsidó közvélemény is. (A múlt század hatvanas éveitől 1949-ig a Trianon előtti Magyarország területén egyébként összesen 295 [!] zsidó periodika jelent meg.) Csakis ennek a figyelembevételével érthetők meg azok a szenvedélyes viták is, amelyek a „magyar zsidó szellemiség” kérdéseiről a húszas évek közepétől kezdődően kibontakoztak, és a magyar progresszió számos körében keltettek visszhangot.

Az „önkritikus zsidó karakterképek” (vö.: Lackó Miklós: *Bujdosó vagy szabadság-szerető realista?* c. tanulmányával a *Korszellem és tudomány* [Gondolat, 1988.] című kötetében) a húszas és a harmincas évek folyamán azonban igazából nem kaptak kellő figyelmet – talán az egy, Pap Károly írta *Zsidó sebek és bűnök* kivételével –, illetőleg nem zsidó részről a „történelmi” zsidókérdés olyan veszedelmes időszakban is inkább csak bírálólág említődött (például Németh László *Kisebbségben* című röpiratában 1939 tavaszán), amikor a zsidóság *összességének* – a zsidóellenes törvények miatt – egyértelműen és világosan a szolidaritás megnyilvánulásaira lett volna szüksége. Miközben mind a zsidó értelmiségi elitben, mind a népi mozgalom jó néhány vezető képviselőjében (Némethben, Veres Péterben, de még Illyésben is) megemésztetlenül dolgozott tovább a harmincas évek közepén kirobbant, de a zsidótörvényekkel erőszakosan befagyasztott vita az asszimiláció, a „magyar zsidó szellemiség” és a zsidóság jövőjének lehetséges útjairól.

II.

Kirekesztők. Antiszemita írások 1881–1992

Míg Gonda László alapos könyve világos, addig a *Kirekesztők* koncepciója zavaros, míg amaz tárgyilagos, emez elfogult; míg amaz tisztázni segít, emez összezavar, míg amaz használ szellemi közéletünknek, emez árt.

A legnagyobb baj az, hogy az összeállító, Karsai László nem tisztázza, mit ért antiszemitizmuson. Kétszer is belevág ugyan a meghatározásba, de egyik kísérlete sem sikeres. Az első próbálkozása így hangzik: „Az antiszemitizmus, amennyiben elsősorban a zsidóellenességet, a más vallású zsidóktól való idegenkedést, a gyűlölködést értjük e kifejezésen, évszázadokon át lappangott Európában.” (XII. l.) E meghatározásban nemcsak a kiindulópont („amennyiben elsősorban”) pongyola és bizonytalan, hanem a tartalmi rész is teljesen különböző minőségeket („zsidóellenesség”, „idegenkedés”, „gyűlölködés”) mos össze. Még zavarba ejtőbb a dolog néhány oldallal később, ahol a szerző azt írja, hogy „feltétlenül különbséget kell tennünk a népi írók egy részénél megfigyelhető antiliberális, antiszemita érzelmek, eszmerendszerek, illetőleg a valódi, faji alapon álló,

tömeggyilkos indulatokat dédelgető antiszemiták között." (XXII. l.) Két sorral lejjebb szó esik még az „igazi” antiszemitákról is. E meghatározás szerint tehát léteznek anti-liberális szellemű zsidóellenes érzületű kvázi-antiszemiták; és az „igazi”, a „valódi”, a gyilkolni is képes antiszemiták. Ez a meghatározási kísérlet azért rossz, mivel azt sugallja, hogy léteznek „kicsit” antiszemita emberek, vannak aztán „nagyon” antiszemiták is, azaz: az antiszemitizmusnak *fokozatai* vannak vagy lehetnek. És itt, ezen a ponton természetesen már minden képlékeny lesz, az egész megközelítés tudománytalanná (és szomorúan komolytalanná) válik.

Pedig hát Bibó István már 1948-ban elég világos definíciót adott az antiszemita magatartás lényegéről. S korántsem fölösleges, ha újra felidézzük klasszikus műve ide vonatkozó részletét. Annál is inkább, mivel közírásunk, a magyar publicisztika és újságírás tömegtermékeiben ma már – a megítélés szempontjából – riasztó módon mosódik össze (természetesen súlyosan dehonesztáló előjellel) például egy zsidóvicc elemzése és a holocaust (esetleges) dicsőítése közötti minden olyan vélemény, amely zsidókkal kapcsolatos, a zsidókról vagy a zsidó származásúakról állít vagy állapít meg valamit; az „antiszemita” megbélyegzés hamar és gyakran megjelenik egy-egy zsidókról szóló, zsidókkal kapcsolatos véleményt minősítve. Olykor mintha tudatosan felejtődne el Bibó István definíciója. „Antiszemita alatt – írja Bibó – nem kell mindenkit értenünk, aki *nem szereti* a zsidókat, de nem elég azokat érteni, akik a zsidók ellen uszítanak vagy a zsidókat *üldözik*, hanem azokat kell értenünk, akikben a zsidók különböző veszedelmes tulajdonságairól, mohó és csaló vagyonszerzéséről, erkölcsileg és politikailag destruktív voltáról, bosszúállásra és hatalmaskodásra való hajlandóságáról egy összefüggő kép alakult ki és rögződött meg. Az antiszemita ebben az értelemben egyaránt lehet becsületes és aljas, lehet szelíd és lehet kegyetlen, lehet ártatlan és lehet bűnös: lényege az, hogy olyan ember, s az embereknek olyan csoportja, amely a *társadalmi valóság egy darabjáról* görcsösen megrögződött, *torz képet hordoz magában*”. (I. m. 213. l.) A hangsúly tehát Bibónál az „összefüggő”, „görcsösen megrögződött” „torzkép” fogalmára tevődik az antiszemitizmus lényegét illetően. Ebből az is következik, hogy egyáltalán nem antiszemita megnyilvánulás a zsidóság bizonyos rétegét, körét, egy bizonyos tevékenységét bírálni, kritikával illetni, miként egyáltalán nem magyarellenesség ugyanezt tenni a magyarság bizonyos rétegével, körével vagy egy bizonyos tevékenységével kapcsolatban. Különös is lenne e *bírálatokat* egy kalap alá venni az antiszemitizmussal, hiszen számos kiváló zsidó (és nem zsidó) szellem mondott éles kritikát bizonyos zsidó megnyilvánulásokról anélkül, hogy bárkinek is eszébe jutna ezért antiszemitának bélyegezni őket.

Jászi Oszkár – már említett könyvében – plasztikusan fogalmaz ezzel kapcsolatban, amikor (1920-ban) az ellenforradalmi kurzus antiszemitizmusának fő jellegzetességét elemzi: „ez az antiszemitizmus is hazug és csaló – írja –, amennyiben nem a zsidóság nagy hibáit és defektusait akarják kiküszöbölni, hanem azt a nyugati kultúrát és szabadságot, melyet ezek az analfabéták a zsidósággal azonosítottak.” (I. m. 159. l.) Vagyis: az antiszemitizmus valójában *értékellenes, minőségellenes*, szemben áll a progresszióval. „A Horthy-antiszemitizmus – folytatja Jászi – nem a zsidóság egy része káros funkcióinak kiküszöböléséből áll, hanem [...] a zsidóság ama legkomolyabb és legértékesebb része ellen fordulnak, mely *valóban úttörő munkát végzett Magyarországon* [...] (I. m. 161. l.) Jászi Oszkár „a nép megerősítésében és fölemelésében, a zsidóság parazitér képződményeinek visszaszorításában, ellenben a munkás és kulturális zsidóság fokozott megbecsülésében” látja a *ténylegesen létező* zsidókérdés feszült-

ségeinek a föloldását. (I. m. 160. l.) Ugyanakkor fontosnak tartja a zsidóság egyes rétegei *hibáinak* a bemutatását és bírálását is. Miként megtették ezt más kiváló szellemek is: egyeseknek ezt később antiszemitizmusként rótták fel; másoknál viszont nem is említetik, nem „kerül elő”. Maga Jászi is igen éles bírálattal szól egyébként a „budapesti metropolis zsidó intellektuel szellemi életének számos ízléstelenségé”-ről és „ripők amoralizmus”-áról, s arról, hogy „idegen uzsorásoknak beözönlő csapatai mily veszedelmesek az egyszerű falusi kultúrákra nézve [...]”. (I. m. 159. l.) Szekfű Gyula a *Három nemzedék* korábban már idézett passzusában ugyanezt említi. Néhány évvel később (1928-ban) Szabó Dezső azt fejtegeti, hogy a zsidóság „Molnár Ferencben és másokban megteremtette a nemzetközi iparirodalmat: a trükkök, kicserzett lelki-témák, gépies szellemeskedések, bevált fogások ügyes drámává, regénnyé szövését.” (*Szellemi életünk válsága*. In: Sz. D.: *Az egész látóhatár*. Bp. 1991., Püski. II. k. 798. l.) Márai Sándor jóval később (1944-ben) a zsidó illetőségű sajtó, színház, könyvkiadás átlagának, tömegáruinak silányságáról, sekélyes színvonaláról szól. „Ez a »szellemi front« – írja – legalább úgy felelős azért, hogy a magyarság nagy tömegei, középosztályostul, műveletlenek, tehát erkölcsi felelősségre képtelenek maradtak, mint a dzsentrik, a nagybirtokosok és az általuk eltartott hivatalnokság. [...] S a zsidók ne csodálkozzanak, ha egy kapzsi társadalom, mely nem kis részben az ő üzleti mohóságuk és szellemi igénytelenségük – pontosabban: ál-igényük – miatt műveletlen maradt, erkölcsében is megromlott, s aztán elkövette mind a bűnöket, melyek végül a zsidóság nagy tömegeinek vesztét, s legvégül az egész magyarság pusztulását okozták.” (M. S.: *Napló*. 1943–1944. Bp. 1990., Akad. Kiadó – Helikon. 221. l.)

Ugyanilyen óvatosan kell megközelíteni – nem úgy, miként Karsai László teszi a *Kirekesztők* bevezetőjében – a „faji alapon álló” ideológiákat vagy alkotó szellemeket. Tudniillik már az is vita tárgya kellene hogy legyen, ki mit ért a „faj” fogalmán. Hiszen a húszas és a harmincas évek társadalomtudományi publicisztikájában aligha találkozzunk szövevényesebb (sőt zavarosabb) fejtegetések egész sorával, mint amelyek éppen a „faj”, „fajta”, „fajiság” fogalmai körül bonyolódnak. Persze, mondjuk, a militánsan fajvédő Méhely Lajos vagy Bosnyák Zoltán primitív és brutális harciassággal tényleg faji alapon állt; de hát a „faji” gondolattal számos érintkezési pont mutatható ki – például – Szabó Dezső, Bajcsy-Zsilinszky Endre vagy éppen Veres Péter, Féja Géza és Németh László magyarságképében: természetesen merőben más tartalommal, más minőségi kritériumokkal, mint az előbb említetteknel. Sőt: a mindennapi fogalomhasználat szintjén a magyar szellemi életben *megszámlálhatatlanul sokan* vetették föl a „faj”-i gondolatot – mégsem mondhatjuk, állíthatjuk róluk (vagy az adott gondolatról, gondolatmenetről), hogy antiszemiták lettek volna. (Hogy csak néhány találomra kiragadott nevet említsünk: Ady Endre, Riedl Frigyes, Szekfű Gyula, Horváth János, Babits Mihály, Hatvany Lajos, Balázs Béla, Karinty Frigyes, Komlós Aladár – József Attila.) Az egyik legelgondolkodtatóbb példa persze minderre az öreg Ignotus egyik fejtegetése a művészet és faj szoros összefüggéseiről: „a művészet ott kezdődik – írja –, ahol a vérben, a fajtában, a nemzetben gyökeredzik [...], ki mentül egyénibb, annál tipikusabb megszemélyesítője fajtájának.” (*Faj és művészet*. *Nyugat*, 1929. jún. 17., 17. l.) Aligha kétséges: „faji” szemlélete miatt Ignotust antiszemitizmussal vádolni mégiscsak bizarr megközelítés volna.

Szükséges és tanulságos ebben az összefüggésben külön is szólni Németh László állítólagos antiszemitizmusáról, már csak azért is, mert a *Kirekesztők* – megbélyegző céllal – két írásából is közöl részleteket. Monográfia téma lehetne a Németh-életmű-

ben végiglemezni az asszimilációval, a fajisággal és a zsidókérdés legkülönbözőbb aspektusaival kapcsolatos álláspontját, annak, azoknak módosulásait. Módunk van viszont hivatkozni Lengyel András alapos tanulmányára, amely ideológiai prekonceptióktól és érzelmi görcsöktől mentesen vizsgálja a szóban forgó alapkérdést, s a következő konklúzióhoz jut Németh Lászlónak a zsidósághoz való viszonyát illetően: „minden látszat ellenére nem a zsidóellenesség a meghatározó elem, hanem a saját csoport, a magyar etnosz *védelme*, de ezt úgy tette, hogy egy másodlagos jelentésrétegben, a vita egy pontján túl már ez az *ellen-érzés* is megjelent. De – s ez lényeges magyarázó elem – ezt mint reagálást, mint választ érte meg.” Lengyel megállapítja, hogy szárszói beszédében Németh László nem érzékelte „több százezer ember hamarosan bekövetkező, megszervezett és racionalizált, tehát különösen kegyetlen halálát, ám prognosztizálta közülük egyesek föltételezett majdani bosszúját”. Lengyel András szerint a Németh-féle *konfliktus* „egy intellektuális tévedés és egy morális vétség együttes eredménye [...]” (L. A.: *Németh László Shylock-metaforája. Valóság*, 1991. 8. sz. 72. és 74. l.) Ha találóbbnak – és főleg igazságosabbnak – gondolnánk is a „morális vétség” minősítés helyett a „politikai vakság” kategóriát használni Németh László *Kisebbségben*-beli (és szárszói beszédének) a zsidóság egy részét érintő gondolatainak értelmezésére, mindazonáltal Lengyel András e tanulmányában – ideológiai ballasztok nélkül – először tett fontos eredményt hozó kísérletet a Németh László-féle „etnoprotekciónizmus” leírására. Elváltatva, megkülönböztetve azt a széltében-hosszában: tehát felelőtlenül, illetve előítéletes módon használt *antiszemitizmus* fogalom jelentéskörétől. (Király István korábbi leírása – *Németh László gondolatvilága. II. rész. Tiszatáj*, 1988., 8. sz. 72–89. l. – erőteljesen ideológia-függő megközelítésű volt, jóllehet, végkövetkeztetése igen hasonló a Lengyel Andráséhoz.)

A *Kirekesztők* című szöveggyűjtemény sajtóvisszhangja egyértelműen negatív volt. Sándor Ivánt is („sokat és nemcsak a Németh László-életmű elismerőit”) megütötte például, hogy „a *Kisebbségben* ürügyén Németh egy sorozatba került a század tömeggyilkosaival”. (S. I.: *A veszélyeztetettség közös hálója. Magyar Hírlap*, 1993. jan. 2.) Lackó Miklós sem ért egyet a könyv „egybecsomó szemléletével” (L. M.: *Népiesség tegnap és ma. 2000*, 1993. 2. sz. 7. l.); Szinai Miklós a történelmi hitelt kéri számon, legfőképpen „az idézetek, de az idézettek sorainak összeállítása” miatt. (Sz. M.: *Kirekesztők vagy befogadók? História*, 1993. 1. sz. 21. l.) S kritikával illette a válogatást Donáth László, Radnóti Sándor, Salamon Konrád és Szilágyi Ákos is.

A magunk részéről – egyetértve persze a fenti véleményekkel –, miként már utaltunk is rá, az összeállítás napi politikai akusztikájának, lehetséges konnotációjának a felvillantását is fontosnak, sőt szükségesnek tartjuk.

A látszólag átgondolatlan, véletlenszerű szemelgetés a valóban antiszemita és az antiszemitának beállított cikkek között és közül valójában elég világosan nyomon követhető koncepció, helyesebben szólva: *prekonceptió* következménye. Már az is – legalábbis – föltűnő, hogy a népi mozgalom klasszikusainak (pl.: Sinka István, Féja Géza, Veres Péter) számos, a zsidóság egyes köreinek vagy megnyilvánulásainak a bírálását mellőzi a könyv, kivéve a Németh Lászlókat. Ezzel a negatív megkülönböztetéssel azt a Németh Lászlót igyekszik kompromittálni, akit a népi mozgalom eszmekörének mai képviselői egyik szellemi elődjüknek tekintenek. Többek között az a Csoóri Sándor is, akit szintén az antiszemitizmus vétkében „ér tetten” a *Kirekesztők* szerkesztője. Másfelől azt a Csoóri Sándort, akinek hosszú évtizedek elfojtásai után először volt bá-

torsága és nyílt szíve ahhoz, hogy a magyar–zsidó együttélés mai konfliktusait – lehet, hogy vitatható vagy éppen sértő megjegyzést is téve – először vesse föl őszinte hangú esszéjében, a *Nappali holdban*.

Megdöbentően hasonló logika rugójára működik egyébként Csepeli György indulatos elmélkedése is a *Kritika* 1993 októberi számában. Sőt, ő már nem kevesebbet állít, mint azt, hogy Németh Lászlóban a „serdülőkor végére kialakult antiszemita tudás vált azzá a szilárd alappá, melyre a magyarságról gondolkodó ideológus a továbbiakban építkezett.” A következő láncszem Csepelinél: „A rendszerváltozás által felszabadított közbeszéd egyes fórumain teljes vértetében pattant elő a Németh László-i örökség, s jelent meg újra a szellem, melynek hordozói 1945-ben katasztrofális vereséget szenvedtek.” S a végkifejlet (Csoóri ominózus passzusára vonatkozóan): „Ha valami tényleg megszűnt a Vészkorszakkal, akkor az nem a fantomizált zsidóság és magyarság »szellemi-lelki összeforradásának lehetősége«, hanem az esztétikum álcájában történő félművelt elmélkedés, a többséginek hazudott hatalmi megbízás pozíciójából történő ideologikus ítélkezés [...]” stb., stb. A fentebbi összefüggések tükrében természetesen fölöttébb figyelemre méltó Csepeli György cikkének az alapkonceptió lényegéről árulkodó címe és alcíme is: *Bűvészinasok. A népi gondolkodás paradox antiszemitizmusa*. Nem kell tehát túl nagy szellemi erőfeszítés ahhoz, hogy e *bűvészkedés* napi politikai vetülete nyilvánvalóvá váljék.

Visszatérve a *Kirekesztőkhöz*. E cikkgyűjtemény politikai vonalvezetése ott válik különösen visszatetszővé, ahol és amikor a szerkesztő a Magyar Demokrata Fórum elnökségének 1990. ápr. 25-i nyilatkozatát közli, amelyben a párt vezérkara visszautasítja az SZDSZ „egyes vezető személyiségeinek” feltételezését, amely szerint választási sikeriekhez hozzájárult az „antiszemitizmus gerjesztése” is; ugyanakkor a nyilatkozat elismeri, hogy léteznek a párt körül (vagy a párton belül?) „előítéletekkel terhes” megnyilatkozások is. Érthetetlen és megmagyarázhatatlan, hogy ennek a jóhiszemű deklarációnak hogyan, milyen alapon lehetséges antiszemita értelmet, szándékot, célzást vagy akár csak utalást is tulajdonítani. *Miközben* a jelenlegi legjelentősebb kormánypárt elnöksége – e torz logika szerint – egy platformra kerül a *Szent Korona* és a *Hunnia* nagyon sok cikkében valóban riasztó és tényszerűen is igazolható antiszemitizmusával.

Talán nem kell több példát előranciaálni ebből a különös könyvből ahhoz, hogy belássuk: a zsidó–nem zsidó együttélés teljes normalizálódását az efféle tendenciózus szerkesztésű és hamis beállítású breviáriumok nemhogy nem segítik, de egyenesen mérgezik: ugyanis sebeket gyógyítani újabb sebek okozásával nem lehet.

III.

Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen 1882–1993

A bevezetőnkben már utaltunk arra, hogy a *Befogadók* című gyűjtemény a *Kirekesztők* némi (bár eléggé felemás) korrekciós kísérletét példázza. Itteni bevezető tanulmányában a válogató és szerkesztő visszafogottabb és valamelyest tárgyilagosabb, mint korábban; a „Köszönetnyilvánítás”-ban pedig nyíltan szól arról, hogy a *Kirekesztők* kritikai visszhangja álláspontjának *újrafogalmazására* ösztönözte. Miként egy interjúban is elismeri, hogy a *Kirekesztők* megszerkesztése *hiba* volt, melyet talán a *Befogadók*-kal sikerült helyrehozni. (Vö.: Szilágyi Sándor: *A történész öröme. Népszabadság*, 1993. júl. 10.)

Nos hát ez az önkorrekció, az „újrafogalmazás” a *Befogadók*kal igencsak felemás. A fő probléma ugyanis nem az, amit a szerkesztő-összeállító Karsai László emleget, hogy ti. a két kötetet egyszerre vagy egy kötetben kellett volna megjelentetni, s így valamiféle élő dialógus alakulhatott volna ki az antiszemitizmus és ennek ellenzői között; hanem alapvetően *ugyanaz a baj*, mint korábban: a válogatás önkényes, „szemelgető”, messze nem veszi figyelembe az összes forrást; következőképpen tudományos értéke erősen vitatható, sőt mi több: a *teljességet* tekintve elfogadhatatlan. Karsai most a „*valódit*” mondja (szerkeszti össze); de most sem az „*igazat*”. És ebből éppen olyan torzítások és félreinformálások következnek, miként azt a *Kirekesztők* esetében már láttuk.

Tehát a *Befogadók* összeállítása is önkényes. Karsai László „megbocsát” – például – Szekfű Gyulának vagy Bajcsy-Zsilinszky Endrének, de nem bocsát meg – például – Szabó Dezsőnek vagy Németh Lászlónak: Szekfűt és Bajcsy-Zsilinszkyt, jóllehet, az „Antiszemita írárok” alcímű gyűjteményben is szerepelteti; ám az „Írárok az antiszemitizmus ellen” alcíműben is. Az ő esetükben tehát azt gondolhatja az olvasó, hogy voltak (lehetek) ugyan antiszemita írásaik, de ők maguk nem voltak antiszemiták, hiszen idővel a *befogadó* attitűd vált jellemzőjükké. Szabó Dezső és Németh László viszont – sugallja a manipulált cikkválogatás – (fö)lmenthetetlenül antiszemita volt (hiszen csak az „antiszemita írárok”-ban szerepelnek).

Pedig hát nem lett volna nehéz rábukkannia Karsai Lászlónak akár Szabó, akár Németh „befogadó” írásaira, mondataira, nyilatkozataira.

Szabó Dezső például már 1923-ban – a *Rokámból-romantika* című írásában – leszögezi, hogy ha megvalósul a magyar demokrácia és megszűnik a tömeges kizsákmányolás, „akkor a zsidókérdés és minden faji kérdés önmagától elesik.” Egy 1938-as – egyik legsúlyosabb – esszéjének már a címe is határozott állásfoglalás *az antiszemitizmus ellen*: „Az antijudaizmus bírálata”. Itt – az Anschluss és az első magyar zsidóellenes törvény után – többek között ezeket írja: „Az antijudaizmus kétségtelenül a legkisebb ellenállást jelentő, a legkönnyebb út arra, hogy valaki a tömegeket saját uralmi célja eszközévé tegye, és hogy vele elvonja a tömegek figyelmét az élet többi problémáitól s a végzetüket megszabó egyéb igazságtalanságoktól.” In: Sz. D.: *Az egész látóhatár*. 1. k. 495. és 503. l.

Ez egyértelmű és világos állásfoglalás.

Miként 1934-ben Németh Lászlónak a zsidókérdésben elfoglalt álláspontja is az. *A magyar élet antinómiáiban* – éppen Szekfű *Három nemzedéke* új kiadására reflektálva – szögezi le a következőket. „A zsidó népnek tulajdonképp igaza van, amikor nem követi Pap Károly tanácsát, s nem segít neki a kapitalizmus lerombolásában; legalábbis nem addig, amíg ez a kapitalizmus az ő egyetlen fellegrája. A zsidóság csakis akkor állhat a mi szocializmusunk mellé, ha mi a fellegrár földadása fejében visszaadjuk neki szabad mozgását a nemzeti élet minden területén. A zsidósággal kötött »lelkek békéjét« én így képzelem el: 1. Mivel mint Szekfű is kimutatta, a zsidókérdést a galíciai bevándorlás mérgecséte el, határainkat le kell zárni a zsidó bevándorlás előtt; ez a zsidók érdeke is, hiszen az újonnan jövők újra és újra fölborítanak a békét, melyet velük kötöttünk. 2. A zsidóság disszimiláló részei számára, akiket a szívük a zsidó haza felé húz, meg kell könnyíteni a kivándorlást, vagy akár idebenn is a nemzetiségszerű elkülönülést. 3. A nacionalista, jeruzsálemi zsidóságtól elvált magyar zsidóság mondjon le a »reváns«-ról, állítsa félre a revánsszomj képviselőit, s küzdje ki velünk együtt az új Magyarországot. 4. A kapitalizmus megfékezésében mellénk állt zsidóság előtt meg kell nyitni minden pályát. 5. Közösen vívott harcunkban meg kell nyitnunk előtte a szí-

vünket is. – Pap Károly lehetetlennek tartja zsidó egyének »teljes« beolvadását a magyarságba. Én nem vagyok ilyen kételkedő. A haj színe és a vér íze természetesen nemzedékek múlva is kiűt, de aki őszinte lojalitással közelít egy másik közösség hagyományaihoz, s a befogadó szervezet biológiájához illeszkedik, ezzel az idegen színnel és idegen ízzel is gazdagabbá teszi a befogadót." (N. L.: *Sorskérdések*. Bp. 1989., Magvető–Szépirod. 115–116. l.)

Aligha kétséges, hogy az efféle gondolkodás megnyilvánulásainak is bele kellett volna kerülnie a *Befogadók* című gyűjteménybe.

Hiszen a *zsidókérdés* ténylegesen létező, társadalmat feszítő jelenség volt a 20. századi, különösen a két háború közötti Magyarországon. S mint szociológiai, gazdasági, szociálpszichológiai problémahalmaz sokkal, de sokkal komolyabb, nyíltabb, árnyaltabb, és teljesebb horizontú megközelítést igényel annál, semmint, hogy akár a *Kirekesztők*-féle, akár a *Befogadók*-féle cikkválogatás megbélyegzést, illetve fölmentést és felmagasztosítást egyaránt könnyedén osztogató mentalitása azt példázza. Hiszen – jól tudjuk – a csak fehér–fekete a csak jó–rossz dichotómiát ismerő és e szerint gondolkodó és cselekvő politikacsinálók veszedelmes viszonyokat teremthetnek.

Karsai bőségesen idézi ugyan Ady Endrét (a *Befogadók* három cikket is közöl tőle), nem követi azonban Ady Endre szellemét. Hiszen éppen Ady volt az egyik legpontosabb és leghatásosabb megfogalmazója a zsidókérdés, a zsidó–magyar együttélés számtalan nehéz és fájdalmas konfliktusának; *miközben* – természetesen – ennek az együttélésnek a kikerülhetetlensége és a magyarságra nézve anyagi és szellemi gyarapodást jelentő előnyei mellett érvelt. Felelősséggel és szenvedéllyel. A *Korrobóri* című 1917-es cikkében például ekképpen: „Micsoda gyávaság még meg nem mondani, hogy a Korroborit úzzuk, járjuk pár évtizedek óta a Duna–Tisza táján? Itt két fajtátlan s egyformán idegen fajta szeretkezik egymással a Korrobóri szabályai szerint. A már megcsinált kultúrák lemásolt zeneszerszámaival foglalt itt helyet a zsidóság. S mi, akik magyaroknak nevezzük magunkat, gyűlölve–vágyva ropjuk a szerelmi táncot. Itt egymást fojtogatva a szerelemtől vagy új népet produkálunk, vagy pedig utánunk az özönvíz." (In: *Befogadók*. 56. l.)

A magyar szellem legjobbjai, akik nem kerülték meg a zsidókérdést, mindig is *befogadók* voltak. A zsidókérdés vonatkozásában is. Ám a magyar szellem legjobbjai mindig is *kritikai* gondolkodók voltak. A zsidókérdésben is. Széchenyitől és Kossuth-tól kezdődően Adyn és Jászi Oszkárón át Szekfű Gyuláig, Gratz Gusztávig, Szabó Dezsőig, Bajcsy-Zsilinszky Endréig, Márai Sándorig, Németh Lászlóig. És a téma szempontjából a legjelesebb gondolkodó magyarig: Bibó Istvánig. Tény, hogy a zsidósággal vagy a zsidóság egy részével kapcsolatos kritikai megközelítések minősége, tartalma mindig is az adott történelmi és társadalmi szituáció függvénye volt. Az viszont kétségtelen, hogy valamennyien a befogadók és nem a kirekesztők módján gondolkodtak.

Miként Csoóri Sándor is. A *Kirekesztők* (és a *Befogadók*) összeállítója még azt a méltánytalanságot is elkövette vele szemben, hogy a Kertész Ákosnak írt válaszcikkét (*A mélypont*) nem a második, hanem az első kötetbe tette. De hát egy szerkesztői prekonceptióból nem is következhet más. Hiszen a *Kirekesztők* előszavában ott rikít a gyanútlan olvasó gondolkodását megbénítani szándékozó névsor: Szabó Dezső, Németh László, Csoóri Sándor, Csurka István. Ők lennének tehát a napjaink ideológiájára és politikájára leginkább veszedelmes fő kirekesztők. Ez a „levezetés”, ez a „láncolat”-szisztéma félelmesen emlékeztet az ortodox szociáldemokrata, illetőleg ké-

sőbb a hatalomra jutott kommunista ideológia és politikai gyakorlat kiközösítő logikájára; de ismeri a mai szociálpszichológia is: az efféle információelhallgatáson, ill. „átcsomagoláson” alapszik a *rémhírek* keletkezése és terjedése is.

Egyetlen járható út van csupán zsidók és nem zsidók között: a viszonyosság, a *kölcsönös* belátás, a *kölcsönös* jóhiszeműség. S ha kell, a *kölcsönös* bírálóat.

Szépen fogalmazza meg mindezt – írói pályáján nem először – Sándor Iván, már említett cikkének zárógondolataként. „Ma az egész szenvedésháló remeg egyetlen szótól, egyetlen fenyegetőtől – de egyetlen sértőtől – mondattól is. Az is új, hogy az emberi veszélyeztetettség ennyire közös. [...] Mindenki lehet »zsidó« (mint fenyegetett), legyen bár magyar vagy tartozzon bármely nemzethez, kisebbséghez, fajhoz. Ezt az antiszemitizmusban joggal szörnyű veszélyt látóknak is át kell érezniük. A magyarkodó antiszemiták képviselőinek pedig [...] ideje volna észbekapni: nagyon-nagyon sokan, főképpen az erdélyi, vajdasági, szlovákiai magyarok ugyanolyan veszélyérzetben élnek a közös félelemháló alá szorított világban, mint amelyet ők itthon gerjesztettek.”

Csakis ez a kölcsönösség, csakis ez az egymást becsülő és féltő szolidaritás nyithat valóban új perspektívát zsidó és zsidó, zsidó és magyar, magyar és magyar együttélésében.

Szárszó előtt és után

Szárszó előtt: hagyomány és tanítás

A történelemben nincsenek megismétlődő vagy megismételhető helyzetek, a múltat nem lehet „újrajátszani”, s ha valaki erre törekszik, az idővel mindenképpen egy optikai csalódás, egy illúzió rabja és áldozata lesz. Ugyanakkor a múltnak mindig vannak tanulságai, és aki e tanulságokat nem veszi figyelembe, az nem fog eligazodni a jelen útvesztőjében. Ennyiben a történelem valóban az élet tanítómestere. Az 1943-as balatonszárszói találkozónak is vannak a magyarság jelenét érintő tanulságai, csakhogy azóta éppen ötven mozgalmas esztendő telt el, s több történelmi kataklizma és több politikai rendszerváltozás után Szárszó tanulságai is átalakultak, pontosabban kiegészültek mindannak a tanulságával, ami utána következett. Éppen ezért az 1943-as jegyzőkönyv anyagát nem lehet egyszerűen jelen idejű vezérfonalnak tekinteni, noha jól tudjuk, hogy az akkor kijelölt feladatok egy igen nagy része azóta is elvégzetlen maradt.

A szárszói találkozó örökségében ugyanis egy – mondhatnám így: fájdalmas, vagy legalábbis történelmi tünődésekre készítő – *paradoxon* rejlik. Tudniillik az, hogy amiről a Szárszón összegyűlt írók, tudósok és fiatal értelmiségiek annak idején eszmét cseréltek, mármint egy demokratikus és népi Magyarország felépítésének a követelménye és tervezete, akkor egyáltalában nem volt lehetséges, és ami Szárszó igazi mondanivalója volt, az akkor többé-kevésbé homályban maradt. Ebben volt akkor Szárszó drámája.

A demokratikus és népi Magyarország létrehozása ugyanis akkor, 1943 nyarán csupán merő illúzió lehetett, igaz, hogy ennek bizonyára kevesen voltak a tudatában, minthogy a magyar népi értelmiség, így a Balaton partján egybegyűltek nagy része is abban reménykedett, hogy ennek a demokratikus és népi Magyarországnak fog kedvezni a változó történelem. Ez a történelmi remény a sztálingrádi csata után, midőn a szovjet birodalom európai aspirációi újrafogalmazódtak, és a nyugati szövetségesek határozatlan és defetista európai politikája is lassanként arcot öltött, mindenképpen csak szép álmok maradtak, ennek kellett maradnia. A közép-európai régió számára akkor csupán egyetlen hatalmi realitás adatott meg: a Vörös Hadsereg, amely lassan, de biztosan közeledett a térség felé. A megegyezéses béke ábrándja már szertefoszlott, a dunavölgyi angol invázió tervét csak a csodákba kapaszkodó konzervatív magyar politikusok vették komolyan – tudni lehetett, hogy a Kárpát-medencét előbb-utóbb előzöni a szovjet hadsereg, és ha ennek másnapján még nem kiáltják is ki a proletárdiktatúrát, az ország mindenképpen Sztálin hatalmi övezetébe kerül. Vagyis a demokratikus és népi Magyarország megteremtését hosszú évtizedekre el fogja napolni a történelem.

Szárszó igazi drámáját és tanulságát ezért Erdei Ferenc és Németh László emlékezetes vitája mutatta. Ismeretes, hogy Erdei elfogadta és igenelte a szocializmust, azaz akkor és ott a szovjet típusú „szocializmust”, habár nyilvánvalóan abban reménykedett, hogy ez Magyarországon és Közép-Európában mást fog jelenteni, mint a Szovjetunióban. Erdei azonban a korszak egyik legalaposabban képzett és tájékozódó társadalomtudósa volt, ezért tudnia kellett, hogy a szovjet kommunizmus a gyakorlatban rémuralmat jelent. És ha igaz is az, hogy élete végén sok mindent megtett ennek a rémuralomnak az enyhítése végett, az is igaz, hogy 1945 és 1956 között ugyancsak sokat tett a diktatúra lehetőleg zökkenőmentes berendezkedéséért, s azért, hogy a magyar értelmiség, a népi értelmiség azonosuljon a berendezkedő diktatúra céljaival, s így nagyobb lelkiismereti válságok nélkül fogadja el ennek módszereit. Erdei mintegy elébe ment a közelgő végzetes történelmi realitásoknak, és arra szólította fel a fiatal népi értelmiséget (valljuk be, nem is hatástalanul), hogy fogadja el ezt az – akkor mindenképpen úgy látszott – megkerülhetetlen realitást.

Vele szemben Németh László egy másik stratégiát képviselt: a túlélés stratégiáját, amely különben sohasem volt ismeretlen a magyar történelemben, sőt ennek a történelemnek az egyetlen eredményes stratégiája volt. Ez a stratégia alternatívát ígért az önkéntes behódolással szemben. A szovjet orientációval szemben ugyanis nem a nyugati mintájú liberális demokrácia meghonosításának és kifejlesztésének a lehetősége állt, ettől a lehetőségtől eleve elütötte Magyarországot a háború kifejlése, hanem pusztán a túlélés stratégiája, mint az egyetlen nemzeti realitás, mármint: ha a nemzet nem akarja teljes mértékben alávetni magát a szovjet hatalomnak és ideológiának, és nem kívánja felszámolni ezeréves történelmét és ennek értékeit.

Erről beszélt Szárszó után húsz esztendővel Kovács Imre is, már az emigrációban, de még akkor, amidőn nem lehetett remélni, hogy a szovjet uralom Magyarországon egyszer véget ér: „a magyar sorskérdések megoldása Erdei és Németh László polarizációjában osztotta két táborra a konferenciát. Az »első« oldalnak akkor már nem volt híve, a »második« és »harmadik« oldal csatázott egy tragikus történelmi optikai csalódás áldozataként. Némethnek a probléma felvetésében volt igaza, Erdeinek az adott helyzet felmérésében: ekkor már nem lehetett feltételeket szabni. De Erdeiék úgy fogadták el a feltétel nélküli megadást, hogy mindenben alávetették magukat Moszkva ideológiai fensőbbségének és katonai hatalmának, egy magyar politika gondolata és lehetősége át se villant az agyukon.”

A szárszói találkozó eszméinek (és résztvevőinek) sorsát így a szovjet megszállás és a kommunista hatalomátvétel szabta meg, és a tudós vagy éppen indulatos előadók bármit mondtak is a magyar földkérdés megoldásáról, a „Középdunamedence” közigazdaságtanáról, a népi kultúra jövőjéről, Szárszó igazi jelentőségét az Erdei–Németh vita fedte fel. Erről szólt a történet, és ez játszódott le a történelmi dráma színpadán. Mégha a résztvevők, a szereplők úgy hitték is, hogy a magyar agrártársadalom jövőjét, a magyar társadalom, politika és kultúra demokratikus és népi megújítását készítik elő. Aki nem vette komolyan Németh László baljós figyelmeztetéseit, az hamarosan be-sétált a történelem egyik legravaszabb csapdjába, vagy éppen másokat is magával rántott oda.

A jelen története és drámája más. Szárszó örökségét csak úgy vihetjük tovább, tanítását csak úgy ültethetjük át a gyakorlatba, ha kiegészítjük azokkal a tanulságokkal, amelyeket azóta felhalmozott a történelem: az az ötven esztendő, amelyet vitában és egyetértésben – közösen éltünk át, amelynek súlyos tanulságait, az ország érdekében, közösen kellene megszívlelnünk. Az Erdei–Németh-vita politikai tétjét és érveit (remélhetőleg végképp) meghaladta a történelem, hiszen a kommunizmus és a szovjet világbirodalom – ennek minden ideológiai kísérőjével együtt – csúfosan elpusztult, és a történelem hulladéktárolójába került. A Szárszón megfogalmazott cselekvési program akkor időszerű lett volna, csakhogy megvalósítására alig hagytak időt a felgyorsuló események, és az is, ami megvalósult belőle: a földbirtokreform, nemsokára az erőszakos kolhozosítás áldozatává vált. A szárszói program ma ezért csak átalakításokkal, az új történelmi helyzetnek megfelelő korszerűsítésekkel érvényesíthető.

Mégis mi az, ami Szárszó örökségéből maradandó lehet? Mindenekelőtt a társadalmi párbeszéd készsége, az, hogy különböző politikai elvek mentén felsorakozó értelmiségiek – a „harmadik út” gondolatát megfogalmazó Németh Lászlótól és a „népi radikális” Féja Gézától a baloldali parasztpolitikus Veres Péteren át a szocializmus programját meghirdető Erdei Ferencig és a kommunista Nagy Istvánig – építő dialógust tudtak egymással folytatni. (Habár akkor is voltak olyanok, akik Szárszóra nem mentek el: Illyés Gyula, Szabó Zoltán és Tamási Áron.) És öröksége, ma is figyelemre méltó öröksége Szárszónak az a komoly és felelős magatartás, amit az előadók, a résztvevők tanúsítottak, miközben az ország sorsával vetettek számot. A szárszói előadások valóban az akkori ország történelmi „sorskérdéseit” vizsgálták, és stratégiai válaszokat adtak ezekre a kérdésekre: minden előadó a maga legjobb tudása és lelkiismerete szerint (erre is Németh László felszólalása a legjobb példa!) foglalt állást. Ennek akkor és azóta is erkölcsi jelentősége és üzenete van.

Ma a történelem egészen más kérdésekkel, kihívásokkal ostromolja Magyarországot és a magyar értelmiséget, mint az ötven esztendővel ezelőtt rendezett találkozó idején. Most nem egy parasztdemokráciára alapozott berendezkedést, hanem egy nyugati mintájú gazdaságot és társadalmat kell megteremtünk: európai jellegű polgári modernizációt, amely ugyanakkor meg tudja őrizni, sőt helyre tudja állítani a magyar nemzeti kultúrát, meg tudja erősíteni a nemzeti identitást és szolidaritást. Ez a kettős, mégis egységes stratégia mindenképpen támaszkodhat Szárszó hagyományaira: megtanulhatja tőlük a konszenzus elérésére törekvő párbeszéd készségét és a politizálás egyértelmű felelősségtudatát, szilárd erkölcsiségét. Azt, hogy az ország dolgában tanácskozó bármiféle szervezetnek és összeövetelnek, legyen ez politikai párt vagy értelmiségi találkozó, valóban az ország, a magyarság stratégiai érdekeit kell előtérbe állítania, és csupán másodlagosak lehetnek a partikuláris érdekek.

Kulturális integráció: elmaradt szárszói felszólalás

A magyar kultúra, hasonlóan a többi európai nemzet kultúrájához, hosszú évszázadokon keresztül egyetlen mederben fejlődött, és lényegi egységét nem tudta megtörni sem az, hogy a török invázió következtében az ország három részre szakadt, és Erdély, illetve a Dunántúl államjogilag egymástól eltérő, sőt egymással szembenálló szuverenitás alá került, sem az, hogy az országban, mint mindenütt Európában, a polgárosodás és az állami központosítás folyamatainak megindulása előtt, különféle kulturális régiók és hagyományok érvényesültek. Pozsonytól Brassóig és Csáktornyától Kassáig a nemzeti kultúra mint átfogó erő hatott, sőt a széttagolt országban és a helyi érdekeket követő országrészekben egyedül az anyanyelv és az anyanyelvi kultúra volt képes betölteni a nemzeti identitás fenntartásának feladatait.

A kultúrának ez az átfogó ereje, amely a kezdetleges művelődési intézményrendszer (iskolák, egyházi és főúri szellemi központok és műhelyek) körében is hatott, tulajdonképpen csak a történelmi Magyarország feldarabolása, a trianoni kényszerszerződés megkötése után csökkent számottevően, midőn a nemzeti kultúrának és a kulturális intézményrendszernek a 19. században végbemenő szerves egységesülése után több országban is magyar kulturális életnek, elsősorban irodalomnak kellett létrejönnie. A két világháború közötti időben az anyaország és az utódállamok magyar kultúrája mindazonáltal szoros egységben élt együtt, állandó volt a kulturális csere, és noha a regionális hagyományok a kényszerű módon bekövetkezett kulturális decentralizáció következtében új tartalmat kaptak, a nemzeti kultúra egységének eszméje és tudata nem sérült meg igazán. Erre utaltak azok az ankétok és nyilatkozatok is, amelyekben az erdélyi, a felvidéki és a délvidéki (a romániai, a csehszlovákiai és a jugoszláviai) magyar irodalmi élet képviselői időről időre hitet tettek a kulturális egység és folytonosság fenntartása mellett.

A második világháború után bekövetkezett negyvenesztendős kommunista diktatúra ezzel szemben igen radikálisan: erőszakos vagy manipulatív eszközökkel kívánta felszámolni a magyar kultúrának ezt a szerves egységét, és mindent megtett annak érdekében, hogy a kultúra mélyszerkezetét, a nemzeti azonosság-tudat alapjait rombolja le. Ezt a célt szolgálta az anyaországgal fenntartott kulturális kapcsolatok szigorú ellenőrzése, illetve ezek tönkretétele és megakadályozása. Közismert dolog, hogy több évtizeden keresztül, nagyjából a negyvenes évek végétől a hetvenes évek elejéig a magyarországi és a szomszédos országokban élő magyar kisebbségi kultúrák között nem volt intézményes és szervezett kapcsolat, illetve ilyen kapcsolatok csakis a hivatalos állami, közelebről titkosrendőrségi szervek ellenőrzése mellett jöhettek létre. Talán még ennél is kártékonyabb volt az a törekvés, amely a kisebbségi magyar irodalmakat az egyetemes magyar irodalom eszméjétől, szellemiségétől és értékrendjétől el akarta választani, és külön kisebbségi magyar kulturális autarchia kialakítására törekedett, méghozzá oly módon, hogy ez az autarchia minden tekintetben alá volt vetve a többségi nemzet kultúrájának és művelődéspolitikai intézményeinek. Különösen Romániában, a jugoszláviai Vajdaságban és a Kárpátalján érvényesült ez a kulturális erőszak, olyan groteszknek is tekinthető fejleményekkel szolgálva, mint amilyen a „magyar nyelvű román író” vagy a „szovjet–magyar író” fogalma. Minderre az akkori irodalmi viszonyok bőséges példatárral szolgálnak.

Az összmagyar nemzeti kultúra újólagos integrációjának folyamata már a hetvenes években megindult: ekkor váltak a magyarországi szellemi élet közismert szereplőivé olyan írók, mint Sütő András, Kányádi Sándor, Dobos László vagy Gion Nándor.

A közép-európai „csendes forradalmakig” ez a folyamat mindazonáltal csak részleges és töredékes maradhatott, minthogy a bukaresti, a belgrádi és a prágai (pozsonyi) kormányok alig kívántak változtatni korábbi nemzetiségpolitikájukon, sőt Románia éppen a nyolcvanas évek második felében kezdeményezte az ottani magyarság kulturális intézményrendszerének szinte teljes felszámolását. Így a magyar kulturális integráció nagy nemzeti feladatához csak az 1989 után bekövetkezett „rendszerátváltásokat” követve láthattak hozzá a magyar kulturális intézmények Magyarországon és az utódállamokban egyaránt.

Ez az integráció mára eredményesen haladt előre, tennivaló azonban még mindig bőven akad. Először is tudomásul kell venni, hogy a kulturális integráció egyszersmind nemzeti integráció: a trianoni és párizsi ítéletekkel felszámolt magyar nemzeti egység helyreállításának jelenleg egyetlen lehetséges útja és módszere. Ezen az úton ezért következetesen előre kell haladni, a hatékony módszereket okosan ki kell dolgozni, hogy az anyaországban, a kisebbségi helyzetben, és természetesen a nyugati szórványokban élő magyarság tudatos tevékenységének az eredményeként a közeli években (még mielőtt ezt a kívánatos állapotot a közép- és kelet-európai térségben végbemenő veszedelmes átrendeződési folyamatok megint megrendíthetik) létrejöjjön a magyarság kulturális, szellemi és lelki egysége.

Ennek a kulturális közösségnek és összefogásnak a kialakítása elsősorban természetesen a magyar állam, az anyaországi társadalom és szellemi élet feladata. Elvégzésében ugyanakkor sokat segíthetnek – gazdasági, politikai és kulturális eszközeikkel – a nyugati világ magyarjai, s fontos szerepet játszhatnak benne a kisebbségi magyar érdekvédelmi és kulturális szervezetek. Mindehhez természetesen működőképes intézményekre van szükség, mégpedig nemcsak az állam, hanem – a közös felelősség és a hatékony munkamegosztás jegyében – a társadalom és a szellemi élet intézményeire is, amelyeket az állam támogat. A közvetlen állami felelősségvállalás ugyanis diplomáciai nehézségekkel járhat, az államnak tehát az a feladata, hogy anyagi téren, a támogatások hatékony és minden pártpolitikai preferenciától független megalapozása által hozza létre az összmagyar kulturális egység szolgálatát vállaló társadalmi és művelődési szervezetek működésének szükséges feltételeit.

Ilyen szervezet az Anyanyelvi Konferencia is, amelynek képviseletében kívánok felszólalni a szárszói tanácskozáson. Ez a szervezet, amely hagyományos elnevezését tavaly új névvel – A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – egészítette ki, minden pártpolitikától és kormányhivataltól függetlenül szolgálja a „magyar–magyar párbeszéd”, a magyar kulturális integráció ügyét. Kapcsolatban áll a Magyarok Világszövetségével, a Magyar Írószövetséggel, a Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társasággal, különféle nyári egyetemek rendezőivel, emellett az erdélyi, a felvidéki, a kárpátaljai, a vajdasági, a horvátországi, a szlovéniai és a nyugati világban élő magyarok kulturális szervezeteivel és intézményeivel.

Az Anyanyelvi Konferencia nem kíván politikai és még kevésbé pártpolitikai szerepet játszani, ellenkezőleg, kulturális szervező munkája révén is szeretné közelíteni a pártpolitikai indulatok következtében elvadult álláspontokat. Elutasítja azokat a törekvéseket, amelyek akár a nemzeti érzelmeket, akár a demokratikus eszményeket a maguk javára próbálják kisajátítani. Egyaránt kapcsolatot keres és épít a kisebbségi magyarság nemzeti konzervatív és liberális, valamint demokratikus szocialista mozgalmaival, egyházi és laikus csoportjaival. Alapvető nemzeti és demokratikus értékek mellett kötelezte el magát, ugyanis meggyőződése szerint csakis ezeknek az értékeknek a segítségével lehet létrehozni az egyetemes magyar kulturális integrációt.

Szárszó és/vagy Kenderes

Az elmúlt hetek politikai sajtójában két jelképes értelmű földrajzi név szorosan egybekapcsolódott: Szárszóé és Kenderesé. Sokan a Balaton partjáról siettek leróni kegyeletüket az egykori kormányzó ravatalánál, mások pedig ennek a ravatalnak a halottjára gondolva mondtak véleményt mindazokról, akik a szárszói táborozáson egyáltalán megjelentek, vagy éppen elfogadták a találkozó végeztével közreadott közlemény gondolatait. Szárszó és Kenderes, legalábbis látszólag, egy történelmi nosztalgia és egy jelen érdekű politikai stratégia fogalmi rendjébe került, holott e fogalmi rendszernek aligha lehet történelmi megalapozottsága, kivált, ha a tényekre gondolunk.

Mintha valamiféle zavar volna az egymással ismét szembekerülő táborok felállása körül. Az új magyar demokrácia, megfigyelhető, csapdahelyzetek között próbál előre jutni, s gyakran önmagát is csapdahelyzetekbe szorítja be. Szárszóról ugyanis nem vezetnek utak Kenderesre, és akik a népi mozgalom egykori seregszemléjére emlékezve vagy a népi politika mai érvényesülését kívánva gyülekeztek a Balaton partján, azok legfeljebb annak a megbecsülésnek a jegyében utazhattak el Horthy Miklós újratemetésére, amely a civilizált Európában az egykori, vereséget szenvedett és régóta halott ellenfélnek talán kijár.

Félreértés ne legyen, egy szavam sincs az ellen, hogy a néhai kormányzó – saját végakarátának és családja kívánságának megfelelően – ott találjon végső nyugovóra, ahol ősei nyugsznak, abban a községben, ahol talán ő is legbékésebb napjait töltötte. Méltányolom, hogy igen sokan, főként idős emberek, akiknek hajdani ifjúsága összefonódott a kormányzó emlékével, meg kívánták adni neki a végső tiszteletet. (Azt azonban kevésbé értem, hogy hivatalban lévő minisztereket a legszélesebb nyilvánosság előtt, tehát nem magántársaságban – miként lehet magánembereknek tekinteni. Talán helyesebb lett volna, ha nyíltan vállalják a maguk által választott szerepet: a nyilvános politikai skizofrénia nem öntudatos embereknek való.) Horthy Miklós személyéhez, az ő nevével jelzett történelmi korszakhoz minden bizonnyal egész társadalmi csoportok ragaszkodnak: nem találok semmi különöset abban, hogy ezek kinyilvánítják ezt a ragaszkodásukat.

Ezenkívül az is kétségtelen, hogy a kormányzó alakjának és politikájának hiteles történelmi feldolgozása, megítélése mind sürgetőbb *tudományos* feladatot jelent. (Például kellene végre egy részletes életrajzot írni Horthyról, s ennek mégiscsak más módon kellene elkészülnie, mint korábban Vas Zoltán és Pintér István műveinek.) A tudományos feladatok elvégzése során természetesen le kell számolni azzal a propagandisztikus képpel is, amelyet az elmúlt évtizedek hivatalos történetírása, iskolai oktatása és a publicisztikája alakított ki az 1919 és 1945 közötti korszakról. Ez a kívánatos és méltányos történelmi revízió azonban a legkevesbé sem hozhatja közös nevezőre Szárszót és Kenderest.

A kormányzó kétségtelenül jó magyarnek és elkötelezett hazafinak tudta magát, és egész politikáját, minden személyes erőfeszítését annak a célnak rendelte alá, hogy az ország valamiképpen jóvátételt kapjon azokért az igazságtalanságokért, amelyeket a trianoni kényszerzördéssel elkövettek ellene. Egész tevékenysége végső értelmét és sikerét az 1938 és 1941 között bekövetkezett területi revíziókban látta, s valóban Horthy akkor lehetett a legboldogabb, amikor Komáromba, Kassára, Nagyváradra és Kolozsvárra bevonulhatott. Talán föl se rémlett előtte, hogy ezt az időleges győzelmet alig néhány esztendő múltán milyen pusztító vereség követi, közel egymillió magyar-

nak kell elpusztulnia, s a felvidéki, erdélyi és délvidéki magyarok pedig minden korábbi elnyomatásnál inkább ki lesznek szolgáltatva a visszatérő utódállami kormányok bosszúszomjas nacionalizmusának.

Horthy Miklós bizonyára őszinte ragaszkodással kívánta szolgálni Magyarországot, ámde annak a korszaknak a következményeit és szellemét, amelyben államfői szerepet vállalt, a legkevésbé sem értette meg. Nem a 20., hanem a 19. század embere volt, anakronisztikus szemlélettel és magatartással, a történelmi vezető réteg és a császári tisztikar mentalitásának foglyaként. Ezért éppen azt a két követelményt képtelen volt megérteni és érvényesíteni, amely korának nyugati jellegű, tehát korszerű politikai stratégiáját szükségképpen meghatározta: a demokrácia és a modernizáció követelményére gondolok. Trianon jóvátételén dolgozott, azt azonban egyszerűen nem látta, hogy történelmi céljait idehaza megfelelő nemzetstratégiával kellene megalapoznia. Ez a nemzetstratégia a magyar parasztság, általában a kétkezi dolgozó rétegek szociális, politikai és kulturális felemelését, azaz mindenekelőtt tulajdonhoz juttatását, és a magyar társadalom európai mintájú modernizációját, azaz mindenekelőtt a társadalmi kiváltságok és előjogok rendszerének lebontását kívánta volna meg.

A demokrácia és a modernizáció követelményeit a kormányzó – személyisége, neveltetése, politikai környezete következtében – egyszerűen képtelen volt megérteni. És miután teljességgel korszerűtlen politikai felfogáshoz mindig is ragaszkodott, minden személyes jószándéka és hazafias elkötelezettsége ellenére sem volt képes arra, hogy az országot kivezesse abból a történelmi válságból, amelyet az elveszített háború, a trianoni tragédia, és még ezeknél korábban az okozott, hogy a dualista korszak is adós maradt a kívánatos politikai modernizációval, a magyarság és a nemzetiségek, a magyarság és a szomszédos népek közötti kompromisszum kidolgozásával. Horthy Miklós mint államfő kétségtelenül csődömeget örökölt, az általa vezetett csőd eljárás azonban csak tovább növelte az amúgy is meglévő válságot. Politikáját és korszakát nem lehet azzal mentegetni, hogy Magyarország számára a történelem nem adott alternatívát: abban ugyan, hogy ilyen alternatíva nem jöhetett létre, magának a kormányzóknak is igen nagy szerepe volt.

A Horthy Miklós által képviselt stratégiának több alternatívája is lehetett volna, így az 1918 őszen kezdeményezett, de rosszul és erőtlenül működő polgári demokrácia, vagy éppen az a nemzeti agrárdemokrácia, amelyet a népi írómozgalom legjobb szellemei és teoretikusai (Németh László, Illyés Gyula, Tamási Áron, Kovács Imre, Szabó Zoltán, később Bibó István) javasoltak. A népi mozgalom, mind az 1937-es Márciusi Front, mind az 1943-as Szárszói Találkozó idején ugyanis éppen annak a két nemzetstratégiai követelménynek, azaz a demokráciának és a modernizációnak az érvényesülését sürgette, amelyet a kormányzó nevével jelzett korszak lényegében elutasított, vagy legalábbis nem akart következetesen elfogadni. A népi írók a parasztság felémelésével, tulajdonhoz és politikai befolyáshoz juttatásával, mondhatnám így is: polgárosításával kívánták megteremteni a korszerűtlen és nehezen mozduló magyarországi berendezkedés alternatíváját, és minthogy a hatalom ennek következetesen ellenállt, szigorú bírálói és tudatos ellenfelei lettek annak a hatalomnak, amelynek hierarchikus csúcán a kormányzó foglalt helyet.

A népi írómozgalom, erre mostanában többen is figyelmeztettek, a két világháború közötti korszak politikai megosztását tekintve kétségtelenül a baloldalon (balközépen) foglalt helyet, és mindenképpen ellenzéki volt. Mindez egyszerűen ténykérdés, amin semmiféle utólagos politikai kozmetikával nem lehet segíteni. (A népi

írók ugyanis eléggé súlyos és máig hangzó műveket hagytak hátra, eltérően a jelen közéletének azoktól a szereplőitől, akik korábban baloldalinak, most pedig jobboldalinak hirdetik magukat.)

Közismertek Bibó István szavai, amelyek azt állapítják meg, hogy a népi mozgalomnak „egész fennállása alatt a legkisebb jó szava és jó véleménye a Horthy-rendszer-ről nem volt – és joggal”. Bibónak ez a megállapítása 1978-ból való, de hivatkozhatom Németh Lászlóra is, aki 1934-ben Szekfű Gyulának a Horthy-korszak „neobarokk” társadalmáról rajzolt képére reflektáló *A magyar élet antinómiái* című tanulmányában így beszélt: „Milyen az a neobarokk-társadalom, amellyel Szekfű szembeszáll? Bírálata-hoz nincs sok hozzátenni valónk. A nemzetet és a vallást emlegette s a halálraítélt dzsentrivilág megmerevedett szokásait élesztette fel. A hivatali nemesség közé szívódott polgárság feladta hagyományait, majma lett a társadalmi élet magaslatain díszlő »család bokroknak«, az ország egy bandaszerűen szervezkedő »első és második társaság« kezébe került; a tekintélytisztetel odaszegődött a pozíciók mögé s elhagyta az érdemet; megsüvegelt méltóságosok sütkéreznek a színen sötét pletykák árnyékával hátuk mögött; a gondosan őrzött formák alatt elsenyved az élet; névmagyarosítással csinálnak magyarokat s álnemesi nevekkel nemeseket; az állások előtt ténfergő fiatalok közt a hitványság kiválasztása folyik; az egész vezető réteg s vele az önállóságától megfosztott társadalom züllik, málik, a viszonyokhoz alkalmazkodni, bajai gyökeréhez nyúlni kép-telen, pusztuló társadalom, a pusztuló társadalmak naiv optimizmusával.”

Ez bizony több is mint bírálat, ez már teljes és végleges elutasítás, amely a legkevesbé sem talál mentőkörülményeket. És mindehhez kiegészítésként, további tárgyi bizonyítékokként felidézhetjük az egész népi irodalmat: Illyés Gyula jakobinus hévvel írott verseit és politikai állásfoglalásait, Erdélyi József lázító költészetét, Sinka István elkeseredett balladáit, Kovács Imre, Szabó Zoltán, Veres Péter és Erdei Ferenc szociográfiai látleteleit, Féja Géza, Kodolányi János vádbeszédet tartó publicisztikáját, vagy éppen azokat az írói megnyilatkozásokat, amelyeket a népi mozgalom képviselői a vádlottak padján tettek, midőn politikai perekben kellett védekezniök. És persze hivatkozni lehet magára a 43-as szárszói összejövételre is, ahol nemcsak Erdei Ferenc és a baloldali utasítottak el az akkori társadalmi berendezkedést, hanem Németh László, Kodolányi János, Féja Géza és Veres Péter is.

Közülük most egyedül Németh nevezetes beszédét idézném fel: „Az a rendszer – jelentette ki az előadó –, amelyben az 1919-es forradalom óta élünk, talán még szűkebb, sivárabb, mint a régebbi katasztrófákkal ránszakadók. [...] A parasztságot egy rövid kiszáradás után kirakták a politikából: a munkásság forradalmi »bűnei« miatt karcserben ült, a jól átfésült értelmiséget szigorú ellenőrzéssel idomították szolgává. Az osztrák és kiegyezett kormányok alatt sosem volt olyan kevés művelt fő az ország ügyeit vivők közt. A gondolkozó magyar, ha fölfelé kellett néznie, nem Metternich-féle ellenfelekkel, pompásan sakkozó világiakkal állt szemben, mint Széchenyi korában, hanem analfabétákkal. A magyarság ebben a rendszerben csak néhány maharadszájával vett részt: kizárása az állam, viteléből, társadalmi magáramaradása, elbitangolódása – a bennszülötté válás feltételei – súlyosabbak voltak, mint bármikor.”

Nos, e figyelmeztetéseket jól gondolja meg mindenki, aki a népi mozgalom szellemi öröksége mellett fel kívánja éleszteni a Horthy Miklós nevével fémjelzett politikai és államvezetési hagyományait is. A két tradíció együttesen nem örökölhető, nem lehet egyszerre követni azokat a tanításokat, amelyek megkövetelték, és azokat, amelyek elutasították az igazi demokráciát és az igazi modernizációt. A népi mozgalom igen sok

eszménye és eszméje még sokáig élő és időszerű marad, a két háború közötti korszak azonban – ötven év múltán, a most következő századfordulón – már halott. A szülőföldjére visszavágyó kormányzónak kijár a kegyelet, ám igazuk van azoknak, akik azt állítják, hogy vele együtt a róla elnevezett korszakot is el kell helyezni a történelmi múlt tanulságos, ám mindenképpen időszerűtlen emlékei között.

Szárszó után: mérleg távolból

A szárszói találkozóról érkező híreket betegágyamból figyeltem: egy váratlanul rámtörő tüdőgyulladás akadályozott meg abban, hogy eleget tegyek Püski Sándorék meghívásának, és ha szót kapok, hangot adjak nézeteimnek. Nem biztos, hogy mondanivalóm általános egyetértéssel találkozott volna, noha a találkozó összehívásának, hogy így mondjam: „stratégiai” célkitűzései tőlem sem voltak idegenek. Ugyanakkor némi nyugtalansággal figyeltem azoknak a napi politikai szenvedélyeknek és érdekeknek a megjelenését, amelyek a szárszói viták és tudósítások tanulsága szerint is kétségtelesenül megterhelték a konferenciát, és főként megterhelték azt a bizonyos „szárszói szellemiséget”, amelynek felélesztése vagy ébren tartása oly általános és jogos igényként jelentkezett.

Persze aligha lehetett számítani arra, hogy Szárszón ne kapjanak hangot az ország mai gondjai, és ne fogalmazódjanak meg, akár türelmetlenül, azok az országos kérdések, amelyek a magyar társadalmat nyugtalanítják és vattalóra fogják: éppen az elmúlt három esztendő során szerzett újabb keletű országos tapasztalatok következtében. Olyan kérdések, amelyek különben igen széles körben hangzanak el, annál is tágasabb társadalmi nyilvánosság előtt, mint amilyent maga a Szárszón gyülekező népi tábor megjelölt. Az ország ugyanis mindenképpen tudni szeretné, hogy mi okozta az úgynevezett „rendszer váltás” mára jól látható tévútjait, s miként kellett volna vagy kellene a közeli jövőben ezeket az úttévesztéseket elkerülni.

Milyen úttévesztésekre gondolok? Mindenekelőtt arra, hogy az ország népének igen nagy része nem vehette birtokába, következésképp nem érezkelhette azokat az előnyöket, amelyeket a szinte minden társadalmi érdekcsoport által elutasított kommunista pártállam bukásának és a „szociális piacgazdálkodás” bevezetésének kellett volna okoznia. Abban igen sok bírálónak és több oldalról érkező bírálatnak is igaza van, hogy a múlttal történő leszámolás nem volt eléggé következetes, nem történtek megfelelő intézkedések arra, hogy meggátolják a társadalom egy tekintélyes részének nyomorba süllyedését, az ország javainak védelme nem felelt meg az elvárható követelményeknek, a privatizációs folyamatot súlyos hibák terhelik, és a társadalom, ezen belül az értelmiség igen nagy része nem tud megfelelő befolyást gyakorolni a közügyek alakulására. Ennek a kedvezőtlen és sokak által elutasított állapotnak a létrejötté miatt felelősség terheli a hatalmi helyzetbe került politikusokat. Nemkülönbön az egész új politikai elitet. A felelősség természetesen annál nagyobb, minél közelebb áll valaki a döntési mechanizmusokhoz, és helytelenül működtette ezeket, vagy elmulasztotta a korrekciós rendszereket kiépíteni.

A valóságos és orvoslásra váró országos bajnok, ahogy a szárszói tudósítások révén érezkelni lehetett, erős hangsúllyal és gyakran az eszmeceseréket is lángba borító szenvedéllyel kerültek szóba a találkozóon. Nyilvánvalóan szép számmal voltak kevésbé megfontolt, inkább személyes sértettséget vagy politikai ambíciót képviselő megnyilatkozások is, amelyek nehezen volnának összeegyeztethetőek Szárszó hagyományaival

vagy a találkozó eredeti céljaival. Sokan és sokféle figyelmeztettek arra, hogy a találkozó több esetben olyan politikusok fórumául szolgált, akik jogosan vagy jogtalanul úgy érezték, hogy a rendszerváltozás után kiszorították őket a hatalmi tényezők közül. Voltak olyan felszólalások is, amelyek nem kívánták érvényesíteni a különben elvárható méltányosságot sem a kormányzat, különösképpen a kormányfő, sem az ellenzéki politikai pártok iránt. Kormányzati körökben ezek a támadó élű nyilatkozatok okozták a legnagyobb visszatetszést, például Lezsák Sándornak a találkozó másnapján közre adott nyílt levele, vagy Für Lajos nyilatkozata tanúsítja ezt. Antall József ugyancsak elutasította a találkozót, mint olyan „népfrontos” szellemű tömörülést, amely elsősorban a kormányzat ellen sorakozik fel. Mindenesetre innen, a budapesti betegszobából nehéz véleményt mondani a Szárszón történtek egészéről, legalábbis addig, amíg a tanácskozás jegyzőkönyve a tervek szerint meg nem jelenik. Könnyű volna elmondani ismét az 1943-as Kodolányival: „Nehéz ma szólni, jobb ma hallgatni.” Csakhogy éppen ezt: hallgatni aligha lehet.

Hangzottak el Szárszón szavak, amelyeket aligha lehet örömmel üdvözölni, s léptek fel a szószékre előadók, akiket talán – éppen a magyar nemzeti érdekek védelmezése jegyében – jobb lett volna hallgatásra inteni. Szárszónak mindazonáltal mégsem ők fogalmazták meg az üzenetét. Az előadók között, már amennyire innen a távolból meg lehetett ítélni, számosan voltak olyanok, akiknek szava és véleménye hiteles „szárszói” üzenetet közvetített, elsősorban rájuk volt érdemes odafigyelni, az ő gondolataikat lesz majd érdemes továbbgondolni.

Így Csoóri Sándor eredményesen állt ellen annak a különben tömegesen megnyilvánuló kívánságnak, hogy Szárszó egy új politikai tömörülés szülőotthona legyen. Ehelyett inkább egy széles körű „nemzeti kerekasztal” létrehozását, értelmiségi önvizsgálatot és párbeszédet sürgetett, kár, hogy az általa tervezett kerekasztal mellé nem hívta meg a liberális eszmék és pártok híveit. Azzal sem tudok egyet érteni, hogy mintegy „kívülről” bírálta a politizáló értelmiséget, mintha ő nem ennek a politizáló értelmiségnek az egyik eminens képviselője volna, akinek igen nagy szerepe volt a választások után kibontakozó kormányzati politika szellemi megalapozásában. Kósa Ferenc mintha éppen a kerekasztal összehívására tett javaslat hiányait kívánta volna korrigálni, midőn arra utalt, hogy a kívánatos összetársadalmi párbeszéd gondolatának a nemzeti, a szabadelvű és a szocialista demokratákat egyaránt meg kellene szólítania. Ugyancsak egy egyetemleges magyar szóértés és megegyezés igényét képviselték a határokon túlról érkezett politikai és szellemi vezetők, így Tőkés László, Beder Tibor, Ágoston András a többi között. Mások pedig, mindenekelőtt Bihari Mihályra, Andorka Rudolfra, Andrásfalvy Bertalanra, Czine Mihályra, Makovecz Imrére, Márton Jánosra vagy a Münchenből érkezett Borbándi Gyulára gondolok, ahhoz járultak hozzá, hogy a szárszói találkozó szakmai kérdésekben is eredményesen hallassa hangját, és valóban megfontolt véleményeket fogalmazzon meg olyan országos jelentőségű érdektérületeket illetően, mint a szociálpolitika, a mezőgazdaság, a környezetvédelem vagy a magyar kultúra ügye.

Ebben a tekintetben számít különösen megnyugtatónak a szárszói konferencia zárónyilatkozata, amely a nemzet előtt álló legfontosabb követelmények között jelölte meg az alkotmányosság kereteinek és intézményeinek védelmét, egy átfogó modernizációs program kidolgozását, valamennyi magyar állampolgár létbiztonságát és a magyar kultúra fejlesztését. A magam részéről egyet tudok érteni az olyan követelményekkel is, mint a fokozottabb család- és gyermekvédelem, a kisebbségi magyarok

érdekében tanúsítandó felelősségvállalás, vagy éppen a múlt bűnöseinek elszámoltatása. Remélhetőleg a szárszói nyilatkozat valóban eleven hatóerővé válik a most következő eszmecsere és viták során.

Mert az igazi nagy kérdés mégiscsak ez: mi lesz Szárszó után? A „nemzeti kerekasztal” gondolata valóban termékeny lehet, csak éppen tudni kell azt, hogy ez a tárgyalási forma nem tudja helyettesíteni a köztársaság alkotmányos intézményeit, legfeljebb a civil társadalom értelmiségi és szakértői tanácskozásának fóruma lehet. És persze a tervezett kerekasztal valóban „kerek” kell hogy legyen, kapjon mellette helyet mindenki, akinek a nemzet dolgában mondanivalója van. Ezért érzem tarthatatlannak azokat az elhatárolódásokat, amelyek Szárszón mindazokkal szemben megnyilvánultak, akik a liberális ellenzékhez tartoznak, vagy éppen a szabadelvű eszmék hívei. (A két kategória nem feltétlenül esik egybe.) A liberális pártokat az 1990-es választások idején a választópolgárok közel egyharmada, másfél millió magyar állampolgár támogatta: nélkülük már most sem lehet és a jövő évi választások után várhatóan még kevésbé lehet országos és nemzeti politikát építeni.

Úgy érzem, hogy a „nemzeti” és a „liberális” erők mai, végzetesnek tűnő ellentétében a hazai politikai és szellemi életnek az a káros hagyománya érvényesül, amelyet Németh László annak idején az ellenfél, a vitapartner „fantomizálásának” nevezett. „Két táborba sodrott írók – mondja Németh – egymás körvonalából azt fogják föl és azt képzelik tovább, ami egy ilyen fantomot táplálni tud. Van ebben valami a félelemből, a védekezésből, a lustaságból”. A jelen politikai és szellemi táborai is „fantomizálják” egymást, és ezeknek a kölcsönös fantomképeknek rendelik alá a legfontosabb politikai követelményeket. Márpedig nincs annál nagyobb veszély, mintha akár a nemzet, akár a szabadság fogalma a pártok érdekeinek rendelődik alá. Észre kellene venni, hogy az úgynevezett „liberális” tábornak is van egy nemzeti arculata. Igazi politikai hiba volna a liberálisok nemzeti érdeklődésének és elkötelezettségének jeleit, mint amilyen a szabad demokraták tisztai honismereti programja és szolnoki néphagyománykonferenciája volt, egyszerűen „képmutatásnak” tekinteni. És az úgynevezett „nemzeti” oldalon is bőven található olyanok, akik őszintén vállalják a szabadelvű hagyományokat. Ezek őszinteségét sem szabad kétségbe vonni csupán azért, mert a kormánykoalíció pártjaiban vagy szimpatizánsai között keresték helyüket. Szabadelvűek és nemzeti konzervatívok párbeszédére és „kiegyezésére” volna szükség, és a magyar jövőt alighanem az a politikai erő fogja alakítani, amely valóban egyszerre lesz képes képviselni az úgynevezett „nemzeti” és az úgynevezett „liberális” minimumot.

És amelyik egymással szerves összefüggésben tudja szolgálni és érvényesíteni az európai modernizáció és a nemzeti identitás követelményeit, amelyik közös nevezőre képes hozni az ország európai integrációjának történelmi szükségszerűségét és a magyarság nemzeti jellegének védelmét. A „nemzeti jelleg” természetesen nem valamiféle elvont és metafizikai fogalom, ellenkezőleg, nagyon is kézzel fogható, tudniillik, egyszerre befogadó és alkotó azonosulást jelent a magyar kultúrával, ennek a kultúrának a múltbeli és jelenbeli értékeivel. A modernizáció és a nemzeti önazonosulás együttes képviselése valóban virtuális „kerekasztalt” kíván, a magyar szellemi élet állandó eszmei „kerekasztalát”, folytonos és minél sokoldalúbb eszmecsere és tanácskozást.

Ebben a tanácskozásban mindenekelőtt valóban az értelmiségnek kell részt vennie. Bevallom, nem hiszem, hogy nagyon hasznosak volnának a nagy tömegeket mozgató eszmecsere és konferenciák. Noha tudom, hogy a szárszói találkozó ötvenedik évfordulóján nem lehetett elkerülni azt, hogy a megemlékezés tömeges legyen. Ötven

értelmiségi, aki nem politikai szándékok jegyében tanácskozik, jelentékenyebb és hatékonyabb politikai is szellemi erőt jelent, mint egy ezeröttszáz fős tábor. A nemzet jövőjét érintő tervek is értelmiségi műhelyekben: kutatóintézetek, folyóiratok, szakmai egyesületek körül fognak kiforrni, igazából ezeknek a műhelyeknek kell párbeszédet kezdeniök egymással. A magyarságnak most józan, szorgos és áldozatos értelmiségi alkotómunkára van szüksége, „permanens értelmiségi Szárszóra”, hogy azok a nagy közös gondok, amelyekről a Balaton-parti találkozó oly szenvedélyesen beszélt, egyszer megoldódjanak, és azok az eszmék, amelyek a szárszói nyilatkozatban most körvonalakat kaptak, a nemzet életében érvényesüljenek: gyakorlati eredményeket hozzanak.

